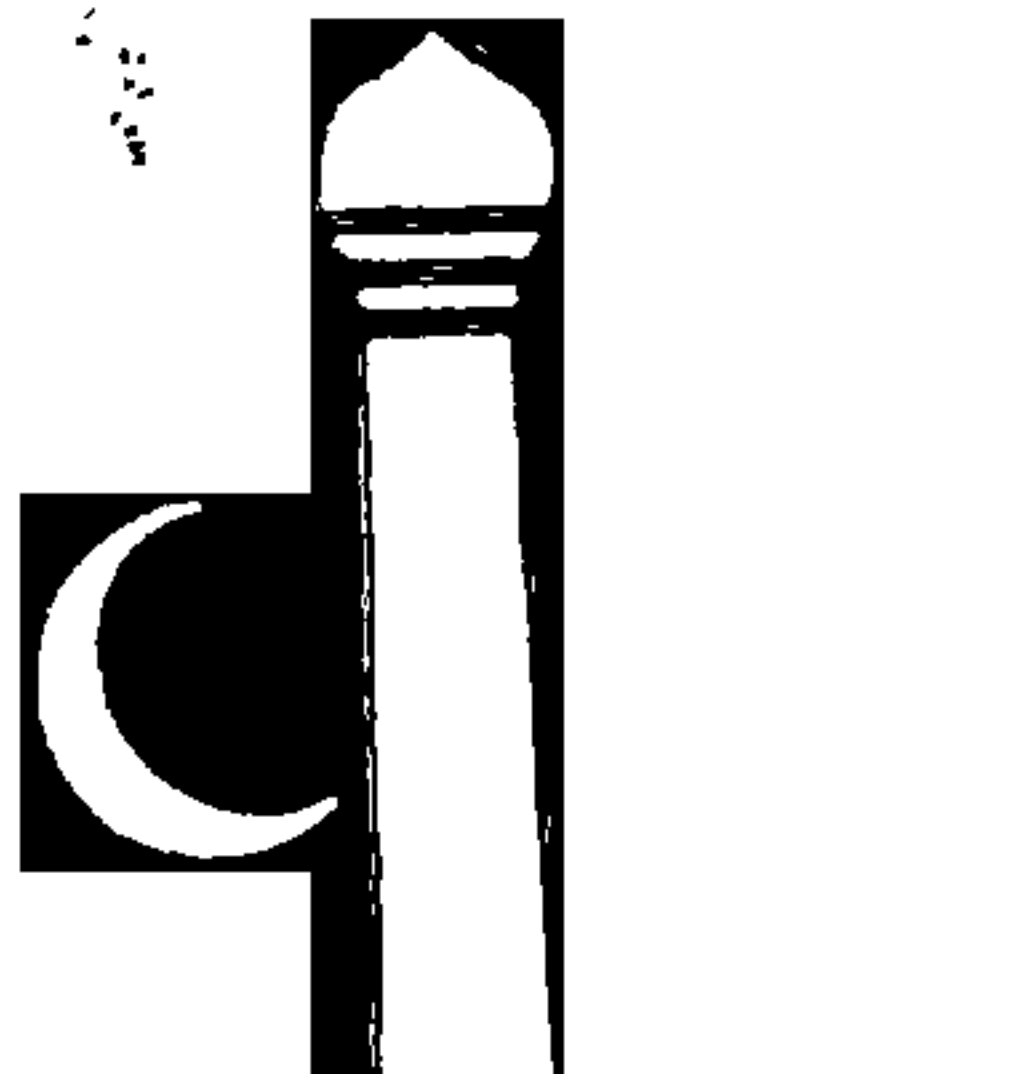

म. ग्रं. सं. ठाणे

वेद्य करिम

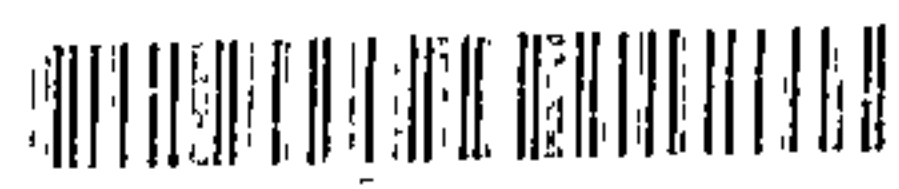
क्र. ८२७

१९५१

गानक-सभारि

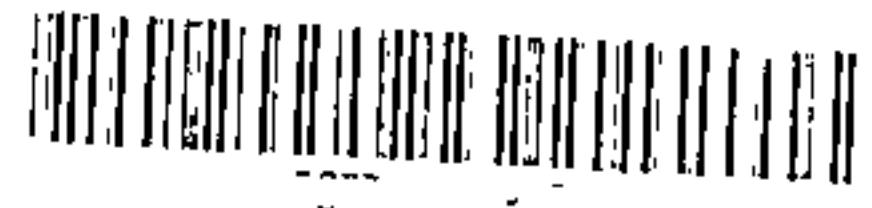
जाकिर

REFBK-0009859

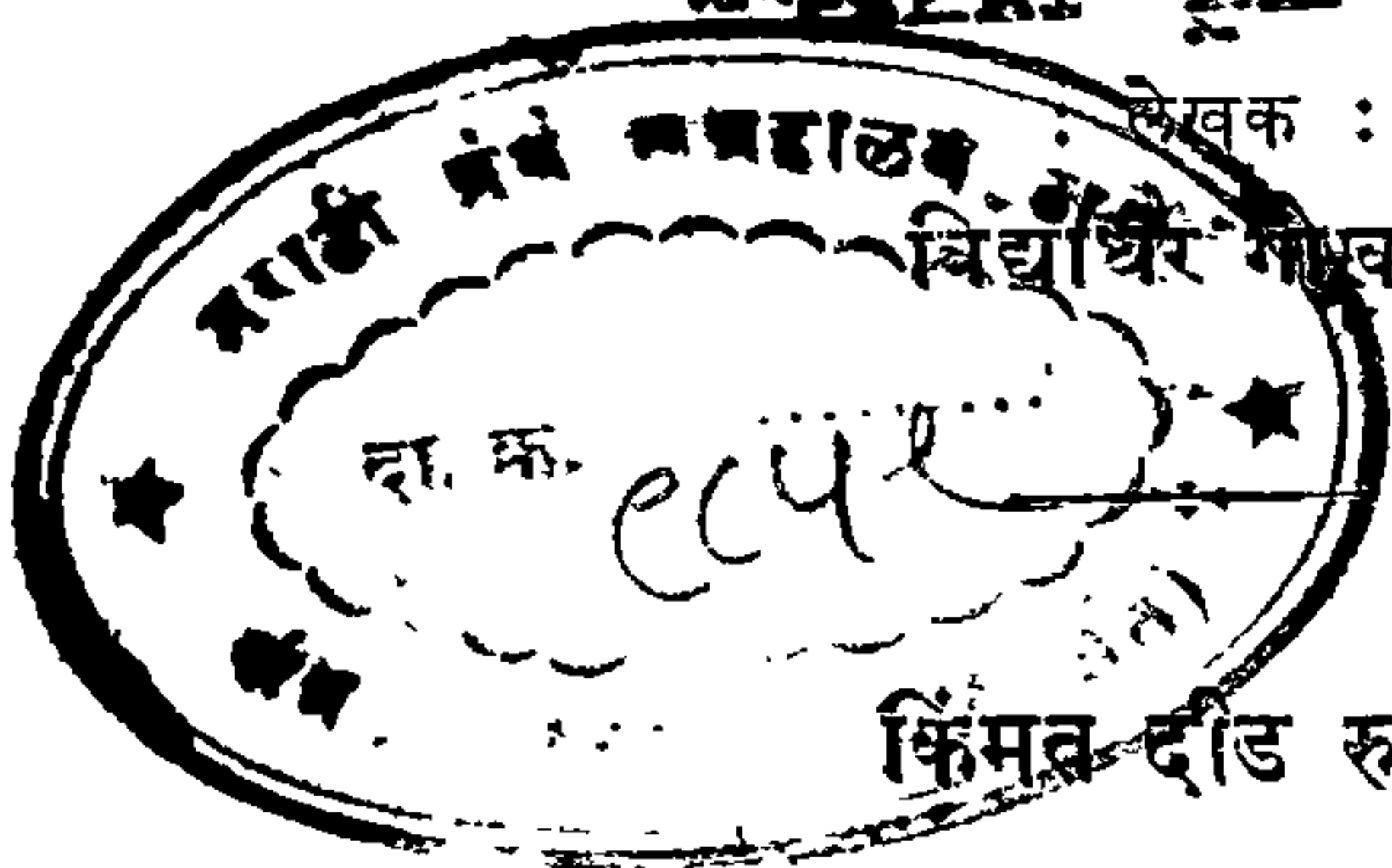
जयधर गोरखे

गजल-सम्राट् गालिब

REFBK-0009859

10 ' 7 III
23
कमल...

लेखक :
विद्याधर गोखले

किंमत दीड रुपया

कैलास प्रकाशन : ११.

*

प्रथमावृत्ति

ऑगस्ट १९५८

*

लेखक :

विद्याधर गोखले

*

वेष्टन :

स्टुडिओ डी. जी. जी.

*

: मुद्रक :

व्यं. रा. शिंगरे,

सर्वोदय मुद्रणालय,

४५० बुधवार, पुणे २.

*

: प्रकाशक :

नारायण पुराणिक,

कैलास प्रकाशन,

१२ त्रिभुवन रोड,

मुंबई ४.

मला पितृतुल्य असलेले कै.
गुलाबराव बक्षी यांच्या
पुण्यस्मृतीस अर्पण.

— लेखक.

2022 दि. 11/11/22
निवेदन नों दि. 11/11/22

मिर्जा गालिबचें चरित्र व काव्य यांची तोंडओळख करून देणारें हें एक छोटें पुस्तक, सामान्य मराठी वाचक डोळ्यांपुढें ठेवूनच लिहिलेलें आहे. तें वाचून उर्दू शायरीच्या गुलाबोद्यानांतील बहार लुटण्याची उत्कंठा कांहीं अंशीं निर्माण झाली तरी, हे अल्प स्वल्प श्रम कारणीं लागल्याचें समाधान वाटेल. यांत दिलेल्या गालिब यांच्या निवडक काव्य-पंक्ति मुळांतच इतक्या रम्य आहेत कीं, त्या केवळ पुस्तकस्थ न राहतां हृदयस्थ नि कंठस्थहि होतील, अशी अपेक्षा आहे. मूळ उर्दू काव्य-पंक्तींचा अनुवाद करतांना तो मुख्यतः भावानुसारी असावा ही दृष्टि ठेविली असून, कठीण शब्दांचे अर्थ देतांना केवळ कोशाकडे न पाहतां संदर्भाकडेहि लक्ष दिलें आहे. या लहानग्या सेवेतहि कांहीं उणीवा राहून गेल्या असल्यास, त्या रसिकांनीं निदर्शनास आणाव्यात व उदार मनानें क्षमाहि करावी.

हें पुस्तक लिहिण्याच्या कामीं ज्यांचें साहाय्य झालें, त्यांत नामवंत बहुभाषाकौविद विद्वान् श्री. सेतुमाधवराव पगडी हे अग्रगण्य आहेत. 'मिर्जा गालिब आणि त्यांच्या गजला' हा त्यांचा ३०० पानी ग्रंथ १५-२० दिवसांपूर्वीच प्रसिद्ध झाला आहे. तो गालिबवरचा मराठींत प्रसिद्ध झालेला पहिला संदर्भ ग्रंथ आहे, तर हें छोटें पुस्तक म्हणजे 'बालानां सुखबोधाय' लिहिलेला पहिलाच 'सुलभ गालिब' होय ! श्री. पगडी यांनीं आपुलकीनें केलेल्या साहाय्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

वृत्तपत्रांच्या प्रायः रूक्ष असलेल्या जगांतहि अशा प्रकारच्या विषयांचा अभ्यास करण्यास उत्तेजन व शक्य ती सवलतहि दिल्याबद्दल विद्वान् व विद्याव्यासंगप्रेमी लोकसत्ताकार श्री. ह. रा. महाजनी यांचाहि मी आभारी आहे.

याखेरीज श्री. नारायण पुराणिक, श्री. शं. वि. सालये, चित्रकार श्री. द. ग. गौहसे, श्री. बाळकृष्ण पाटील, श्री. सदानंद पालेकर इत्यादि सुहदांचे आभार मानले पाहिजेत.

‘ लोकसत्ता ’, ‘ संजय ’, ‘ शशी ’ व ‘ झुंझार ’ या नियतकालिकांत या पुस्तकाचा कांहीं भाग पूर्वीच प्रसिद्ध झाला होता. या नियतकालिकांच्या चालकांचे त्यांनी दिलेल्या सहकार्याविषयी आभार.

सुप्रसिद्ध साहित्यिक प्रा. रा. भि. जोशी यांनी अनेक कामांचा व्याप मार्ग असूनहि जी मार्मिक प्रस्तावना लिहून दिली, तिजविषयी त्यांचे किती आभार मानावेत ! त्यांचा उर्दू वाङ्मयाचा व्यासंग सर्वश्रुतच आहे. प्राचीन उर्दू काव्याचा विकास कसा झाला व त्यांतील गुण-दोष कोणते ह्याची उत्तम कल्पना देणारी त्यांची प्रस्तावना या पुस्तकास पूरक नि भूषणावह झाली आहे, यांत शंका नाही.

शेवटीं मल्लिनाथाच्या श्लोकांत किंचित् फरक करून रसिक वाचकांना एवढीच विनंती कीं—

नारिकेल-फल-संभितं वचो
 ‘ गालिब ’स्य ननु तद् विभज्यते ।
 स्वादयन्तु रस-गर्भ-निर्भरं
 सारमस्य रसिकाः यथेप्सितम् ॥

‘ पूर्णिमा ’,
 वडाळा रोड नं. ९ अ,
 वडाळा, मुंबई ३१.

—विद्याधर गोखले
 दि. २५-८-१९५८

प्रस्तावना

चौदाव्या शतकाच्या आरंभी दिल्ली शहरांत अमीर खुसरूनं तत्कालच्य ब्रज भाषेंत फारसी-अरबी शब्दांचें मिश्रण करून कविता रचली तोच उर्दू कवितेचा आरंभ असें एका अर्थी म्हणतां येईल. कारण उर्दू भाषेचा आरंभहि तिथपर्यंत नेतात. पण उर्दू कवितेचा आरंभ तिथपासून धरीत नाहींत. दक्षिणेकडे विजापूर-गोवळकोंडा इत्यादि ठिकाणी सोळाव्या शतकांत दख्खनी भाषेंत काव्यरचना होत होती. उदाहरणार्थ, गोवळकोंड्याचा पहिला सुलतान कुली कुतुबशाह ह्याची सोळाव्या शतकाच्या अखेरची आणि इतरांची त्यानंतरची दख्खनी भाषेंतली कविता उपलब्ध आहे. खुद्द दिल्लींतहि कांहीं कवि सोळाव्या शतकाच्या अखेरीअखेरीला उर्दूमिश्रित काव्यरचना करीत होते. पण उर्दू कवितेचा आरंभ धरतात तो औरंगाबादचे शम्सुद्दीन वली उल्लाखां “ वली ” १७३० च्या सुमाराला आपला “ दीवाने रेखता ” दिल्लीला घेऊन गेले तेव्हांपासून. “ रेखता ” हें उर्दू भाषेचेंच एक नांव आहे. “ रेखता ” म्हणजे संकीर्ण. ह्या भाषेंत हिंदीबरोबरच फार्सी, अरबी वगैरे इतर भाषांचे शब्द मिसळलेले असत म्हणून हिला “ रेखता ” म्हणत. “ रेखता ” चा अर्थ हीन किंवा भ्रष्ट असाहि आहे. ही भाषा “ शुद्ध ” नव्हती, विद्येची आणि विद्वानांची नव्हती, म्हणूनहि तिला “ रेखता ” म्हणत.

“ वली ” दिल्लीला गेले आणि त्यांनी आपल्या कवितांनी दिल्लींतल्या कवींचीं मनं जिंकून घेतलीं. आतांपर्यंत फारसींत रचना करणारे कवि त्यांच्या काव्यांतल्या सौंदर्यानें, औचित्यानें, माधुर्यानें भारावून गेले. सामान्य माणसांची - बाजारची - समजली गेलेल्या उर्दू भाषेंतहि उत्कृष्ट काव्य करतां येतें, हें त्यांना दिसून आलें. आणि त्यानंतर दिल्लीचे कवि उर्दूंत कविता करूं लागले. इथपासून एकोणिसाव्या शतकाच्या जवळ जवळ अखेरीपर्यंत उर्दू कवितेचा एकसारखा उत्कर्ष होत गेला. तिला राजदरबारांत स्थान मिळालें. दिल्लीचे कांहीं बादशाह आणि

शाहजादे स्वतः कविता करीत, कवीना उस्ताद करीत, त्यांना आश्रय देत, कविसंमेलने भरवीत. त्यांत कवितांची पारख होत असे. पूर्वी जसें भोज राजाच्या सभेत प्रवेश मिळविण्याला कविता हें एक सुलभ साधन होतें, तसें दिल्लीच्या दरबारांत प्रवेश आणि प्रतिष्ठा मिळविण्याचें कविता हें साधन झालें. बादशाह - शाहजाद्याप्रमाणेंच, नवाब - नवाबजादे आणि इतर शिष्ट-प्रतिष्ठित लोकहि कवितेचे उपासक आणि कवींचे आश्रयदाते बनले. कविता रचणें हें विद्वत्तेचें, बहुश्रुतपणाचें, सभ्यतेचें, सुसंस्कृतपणाचें लक्षण गणलें जाऊं लागलें आणि तिचें मर्म न समजणें अडाणीपणाचें. त्यामुळें दिल्लीच्या संबंध वातावरणांत काव्याची एक प्रकारची धुंदी पसरली होती. 'शाएरी' आणि 'शेरगोई' ह्यांना विशेष गौरव प्राप्त झाला होता. त्यामुळें अमीरांपासून गरिबांपर्यंत, नवाबजाद्यांपासून तो कुंजडे-बहारापर्यंत, प्रत्येकजण 'शाएर' आणि 'शेरगो' होऊं पाहत होता. शिवाय राजकीय परिस्थितीहि पुष्कळच बदलली होती. औरंगजेबनंतर मोगल बादशहांची सत्ता एकसारखी ढासळतच चालली. हळुहळू त्यांचें अधिकारक्षेत्र दिल्लीपुरतें मर्यादित झालें. पराक्रम कमी झाला, विलास वाढला. पैसा होता, फुरसत होती, पूर्वीची वंशपरंपरागत कलासक्ति होती, त्यांचा कवितेच्या विकासाला आणि विलासाला फायदा झाला. जें वातावरण दिल्लींत तेंच कमी अधिक मानानें लखनौंत, रामपुरांत आणि इतरत्र होतें. आपल्यापुढें जरी 'मीर', 'सौदा', 'दर्द', 'सोज', 'इन्शा', 'मसहफी', 'नजीर', 'नासिख', 'आतिश', 'अनीस', 'दबीर', 'जौक', 'मोमेन', 'गालिब', 'दाग', अशीं मोजकीं नांवे दिसत असलीं तरी ह्या शें-दीडशें वर्षांत शेंकडो कवि झाले आणि हजारों शेर लिहिले गेले.

पण ही कविता जरी उर्दूत म्हणजे ह्या देशाच्या भाषेत लिहिली जात होती तरी तिचा सांचा होता फारसीचा. तिचीं वृत्ते, तिचे रचनाप्रकार, तिचे विषय, तिचे संकेत आणि तिची शब्दयोजना हीं सगळीं फारसीचीं होती. इतकेंच नाही तर, आरंभीं आरंभीं तिच्यांत जे दक्षिणी आणि इतर देशी शब्द आणि शब्दप्रयोग येत असत, ते जाऊन त्यांची जागा अधिकाधिक

प्रमाणांत फारसी-अरबी शब्दांना मिळू लागली. त्या कवितेंत इथल्या मोठमोठ्या नद्या, शेते, मैदाने, इथलीं झाडे, पशु-पक्षी-जीवन ह्याएवजीं ईरानचे बुलबुल, नीलोफर, गुलाब, डार्लिंबे, गुलशन आणि गुलिस्तां दिसत असत. आणि उर्दूचे कवि प्रायः मुसलमानच असल्यामुळे इस्लाममधला स्वर्ग, त्यांच्या कथा-पुराणांतल्या नद्या, झरे, हूर आणि पऱ्या ह्याच त्यांत येत. त्याच-प्रमाणें फारसी काव्यांतले आशिकू-माशूकांचे संबंध, मयखाने आणि साकी, धर्मोपदेशक आणि कर्मठ धर्मनिष्ठ ह्यांच्या संबंधींचेहि सगळे संकेत उर्दू कवितेंत आले. लैला-मजनू, शीरी-फरहाद, यूसुफ-जुलेखा ह्यांच्या कथा आल्या. त्याबरोबरच कांहीं सूफी विचार आणि ते विचार व्यक्त करण्याचे संकेतहि आले. आशिकू आणि माशूक ह्यांचें स्वरूप उर्दू काव्यांत ठरून गेलें आहे. आशिकू म्हणजे प्रेम करणारा. हा नेहमीं आजारी, बेभान, उनाड, प्रेमाचा पुतळा, वेडा, रड्या, ज्याचा दुर्लौकिक झाला आहे असा, इमानदार, अत्याचार आणि आपत्ति ह्यांना बळी पडलेला, काळानें ज्याची गांजणूक चालवली आहे असा, कसनशिबी, दुःखी, मद्यपी, मरणाची वाट पाहणारा व ज्याला मरण येत नाही असा, इत्यादि प्रकारांनीं वर्णिलेला असतो. माशूक हा बेइमान व निर्दय, जुलूम करणारा, प्राण घेणारा, पारध करणारा, मारेकरी, वाईट स्वभावाचा, वाईट जिभेचा, वाईट चालीचा, बेमुर्वत, काफिर असा दाखवलेला असतो.

आशिकू हा बुत परस्त - म्हणजे मूर्तिपूजक-असतो. आणि माशूक ही त्याची बुत असते. माशूक हा त्याला प्रीतिरूपी मदिरा पाजीत असल्यानें माशूक हा ' साकी ' म्हणजे मदिरा पाजणारा होतो आणि केव्हां केव्हां साकीच माशूक ह्या संबोधनाला पात्र होतो.

मदिरेसंबंधीं अत्यंत आसक्ति दाखवणें, माशूकावर प्रेम असूनही निराशे-मुळे त्याला शिवीगाळ करणें, माशूकच्या घराच्या आसपास आणि गल्लींत फिरणें, मुसलमानी धर्म आणि धर्माचरण ह्याविषयीं तिरस्कार आणि बुत-परस्तीवर श्रद्धा दाखवणें, कर्मठ मुसलमान आणि धर्मोपदेशक ह्यांची चेष्टा करणें ही आशिकूची वृत्ति दाखवलेली असते.

ह्या संबंधांत आणखीहि एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही कवी, उर्दू काव्यांतला माशूक-म्हणजे प्रीतिविषय, हा स्त्रीच असतो असें नाही, तर पुष्कळ वेळां पुरुषहि असतो. किंबहुना बहुधा तो पुरुषच असतो. क्वचित् तो स्त्री असते. गालिबच्या गजलांचा अर्थ विशद करतांना श्री. गोखल्यांनीं सर्वत्र माशूक ही नायिका दाखवली असली तरी, मुळांतल्या शब्दांचीं रूपें सुल्लिङ्गी म्हणजे पुरुषाला लागू पडतील अशीं आहेत, हें मूळ पाहतांच लक्षांत येईल. एका पुरुषानें दुसऱ्या एका पुरुषाला आपल्या अत्यंत उत्कट प्रेमाचा विषय मानण्याच्या ह्या प्रकारामुळें ह्या प्रेमाला साहजिकच अस्वाभाविक आणि क्वचित् विकृत रूप प्राप्त झालें.

उर्दू कवितेंत जो सूफी वृत्तीचा आणि विचारांचा प्रवाह शिरला त्यामुळें त्या कवितेंतल्या संकेतांना एक वेगळा अर्थ प्राप्त झाला. त्यानुसार आशिक हा भक्त मानला जातो. माशूक हा ईश्वर आणि साकी हा ईश्वराकडे झेंचवणारा गुरु.

कवितेचे विषय आणि तिचे संकेत अशा रीतीनें आधींच पक्के ठरून गेल्यामुळें कवीच्या स्वातंत्र्याला साहजिकच पुष्कळ मर्यादा पडल्या; आणि कवीचें सारें कौशल्य रचनेपुरतें, शब्दयोजनेपुरतें, शिल्पक राहिलें. पण ह्या मर्यादेनेंच उर्दू कवितेचें वैभव वाढवलें. कवीची बुद्धि आणि कल्पना-शक्ति ह्यांची तिनें अगदीं कसोटी पाहिली. उर्दूचा शाएर हा नेहमीं कोणा-तरी प्रतिष्ठित कवीला आपला उस्ताद - गुरु - करीत असे. कवि जोक आणि त्याच्यानंतर कवि गालिब ह्यांना दिल्लीचा अखेरचा बादशाह बाहदुरशाह ' जफर ' ह्यानें आपला उस्ताद केलें होतें. काव्यपंक्ति रचान्या आणि त्या उस्तादाकडून सुधारून व्यायच्या ही काव्यरचना-शिक्षणाची पद्धत होती. एकेका शब्दावर महिने न् महिने चर्चा होत. एकेका शब्दासाठीं कवीला वाहवा मिळत असे तर एखाद्या शब्दामुळें त्याची फजिती होत असे. उस्ताद-शागिर्द-महफिली ह्यांमुळें शब्द सतत घासले पुसले जाऊं लागले. शब्द " सम्यग् अधीतः सम्यक् प्रयुक्तः " होऊं लागला. त्याचा परिणाम म्हणजे उर्दू भाषा, विशेषतः काव्याची भाषा, अल्पाक्षर, अर्धघन, व्यंजनागर्भ,

प्रौढ आणि परिष्कृत झाली. तिचे दिल्लीकरांच्या किंवा लखनौ वगैरे ठिकाणच्या लोकांच्या वाणीवर जे संस्कार झाले ते अजून पार नाहीसे झाले नाहीत. चाटूक्ति, सूक्ति, नमोक्ति, व्याजोक्ति हीं काव्याचीं वैशिष्ट्ये झालीं. काव्यपंक्ति लोकांच्या तोंडीं खेळूं लागल्या, सर्वसामान्यांच्या वाक्प्रचारांत शिरल्या. अशा वाक्सौंदर्याचीं अनेक उदाहरणे सांपडूं शकतील.

‘ शेर ’ ह्या अरबी शब्दाचा मूळ अर्थ केस असा आहे. कविता हा साहित्यवधूच्या शिरावरचा केशकलाप आहे. ती तिची शोभा आहे. शिवाय ‘ शेर ’ हा दोन काव्यपंक्तींचा मिळून होत असल्यामुळे शेरच्या दोन पंक्ति म्हणजे साहित्य-वधूच्या दोन भुंवयाहि म्हणतां येतील. त्या जितक्या रेखीव, वळणदार, बांकदार आणि टोंकदार असतो तितके साहित्य-वधूचे मुखलावण्य मनोहारी होईल.

हे मनोहारित्व वृद्धिंगत करणाऱ्यांच्या अग्रभागीं कवि गालिब आहेत. जुन्या उर्दू कवितेच्या वैभवाच्या दीडशें-पावणेदोनशें वर्षांच्या अवधीतला ऐन भरीचा काळ हा त्यांच्या कर्तबगारीचा काळ आहे. किंबहुना ज्यांच्या कर्तबगारीमुळे उर्दू कवितेला वैभवाचा बहर आला त्यांत कवि गालिब आहेत. त्यांच्याहूनहि ज्यांना अधिक प्रसिद्धि मिळाली आहे असें कदाचित् म्हणतां येईल त्या दुसऱ्या एका श्रेष्ठ कवीनें, सर मुहंमद इकबालनीं, त्यांच्या-संबंधीं जी गौरवपर कविता लिहिली, ती श्री. गोखल्यांनीं आपल्या पुस्तकांत दिलीच आहे. त्यावरून उर्दू साहित्यांत गालिबला किती श्रेष्ठ मानाचें स्थान आहे हे कळून येईल.

दहाव्या वर्षापासून गालिबनीं फारसींत लक्षांत भरण्यासारखी काव्य-रचना करण्याला आरंभ केला. फारसीवर त्यांचें मनापासून प्रेम. उर्दू कविता ते स्नेह्यांच्या आग्रहाखातर करूं लागले. उर्दूच्या कितीतरी पद त्यांची फारसी रचना आहे आणि आपल्या उर्दू काव्य-संग्रहांना त्यांनीं प्रस्तावना फारसींत लिहिल्या आहेत. स्वभाव पराकाष्ठेचा मानी. मित्र. एकसारखे म्हणत कीं, “ तुमची कविता फार कठिण-दुर्बोध-असते, सोपी करा. ” तेव्हां एकदां ते म्हणाले—

“ न सिताइश्की तमन्ना है, न सिले की पर्वा
गर् नहीं मेरे अशआरमें मानी, न सही ”

(मला प्रशंसा मिळवण्याची इच्छा नाही, किंवा पारितोषिकाची पर्वा
नाहीं. माझ्या कवितांत जर अर्थ नसेल तर नसेना का ?)

त्यांना पैसा फारसा मिळाला नाही. गृहसौख्यही नाही पण त्यांच्या विनोदी
बुद्धीनें, स्वाभिमानानें, सूफियाना वृत्तीनें, त्यांना अखेरपर्यंत साथ दिली.

गालिबची कविता हा अठराव्या शतकाच्या आरंभीं सुरू झालेल्या
उर्दू कवितेचा माध्यान्ह होता. त्यानंतर तिचा दिवस ढळला. दिल्ली-
प्रमाणेंच लखनौ, रामपूर, हैदराबाद, ह्यांनीं उर्दू कवितेला आश्रय
दिला. पण पूर्वीची तिची कळा गेली ती गेली. शब्दबद्ध आणि संकेतबद्ध
कवितेच्या सामर्थ्याच्या मर्यादा संपल्या. मौलाना मुहंमद हुसेन आझाद
उर्दू कवितेसंबंधीं म्हणतात—

“ लेकिन मजमून इस कदर मुस्तेमल हो गये कि सुनते सुनते कान थक
गये । वही मुकररी बातें हैं । कहीं हम लफजोंको पसो पेश करते हैं, कहीं
अदल-बदल करते हैं, और कहे जाते हैं । गोया खाये हुए, बल्कि औरोंके
चबाए हुये नेत्राले हैं, उन्हींको चबाते हैं, और खुष होते हैं । ”

हा तोच तो पणा टाळण्यासाठीं आणि आपला वेगळेपणा दाखविण्यासाठीं
कवींना अलंकारांचा, उक्ति-वैचित्र्याचा, श्लेषादिकांचा, अतिशयोक्तीचा
आश्रय घ्यावा लागला तर नवल नाही. ही एक गालिबची गुणनिष्ठ
(Qualitative) अतिशयोक्ति पहा.

लिपटना परनियांमें शोलये आतिशका आसाँ है ।

वले मुष्किल है हिकमत दिलमे सोजे गम छुपानेकी ॥ ”

(एक वेळ रेशमी कपड्यांत अग्निज्वाळा लपवणें सोपें आहे, पण
हृदयांत दुःखाची आग लपवून ठेवणें फार कठीण आहे.)

आणि ह्याबरोबरच सौदाची ही संख्यानिष्ठ (Quantitative)
अतिशयोक्ति पहा—

“ समुन्दर कर दिया नाम उसका नाहक सबने कह कहकर ।
हुये थे जमा कुछ आँसू मेरी आँखोंसे बह बहकर ॥ ”

आणि ही एक जोक ची अतिशयोक्तिः—

“ न करता जब्त मैं नाला (श्वासोच्छ्वास) तो फिर ऐसा धुवाँ होता ।
कि नीचे आसमाँके यक् नया और आसमाँ होता ॥ ”

ह्यापेक्षांहि अतिरिक्त अशा अतिशयोक्तीचीं उदाहरणें देतां येतील; पण त्यांची आवश्यकता नाही.

१८५० नंतर मुसलमान समाजांत नव्या विचारांचें चैतन्य संचारलें. सर सय्यद अहमद, मौलाना अल्ताफ हुसेन हाली, डिपटी नजीर अहमद देहलवी इत्यादिकांनीं मुसलमानांची दृष्टि भूतकाळाकडून भविष्यकाळाकडे वळविली. मौलाना हालींनीं काव्याला अजिबात नवीन वळण दिलें. त्याला हूर, परी, जनत, खिज्र, बुलबुल आणि गुलशन ह्यांवरून काढून वास्तवाकडे, देशस्थितीकडे, आणि भाषेला कृत्रिमतेकडून काढून स्वाभाविकतेकडे वळविलें. तिथून उर्दू कविता बदललीच. अजूनहि कोणी त्या जुन्या पद्धतीनें कविता लिहित असतील. पण आजची कविता गालिबच्या काळची कविता राहिली नाही.

पण आजची कविता त्याकाळची राहिली नाही म्हणून त्याकाळची कविता नाहीशी होत नाही किंवा तिची वास्तव योग्यताहि नाहीशी होत नाही; किंवा उर्दू साहित्याला तिची जी देणगी आहे तिची किंमत कमी होत नाही. त्या जुन्या उर्दू कवितेचें अत्यंत उज्ज्वल रूप जिच्यांत व्यक्त झालें आहे, त्या गालिबच्या कवितेची मराठी वाचकाला तोंडओळख करून देण्याचा श्री. विद्याधर गोखले ह्यांचा हा प्रयत्न अत्यंत स्वागतार्ह आहे, आणि त्याबद्दल श्री. गोखले अभिनंदनाला प्राप्त आहेत.

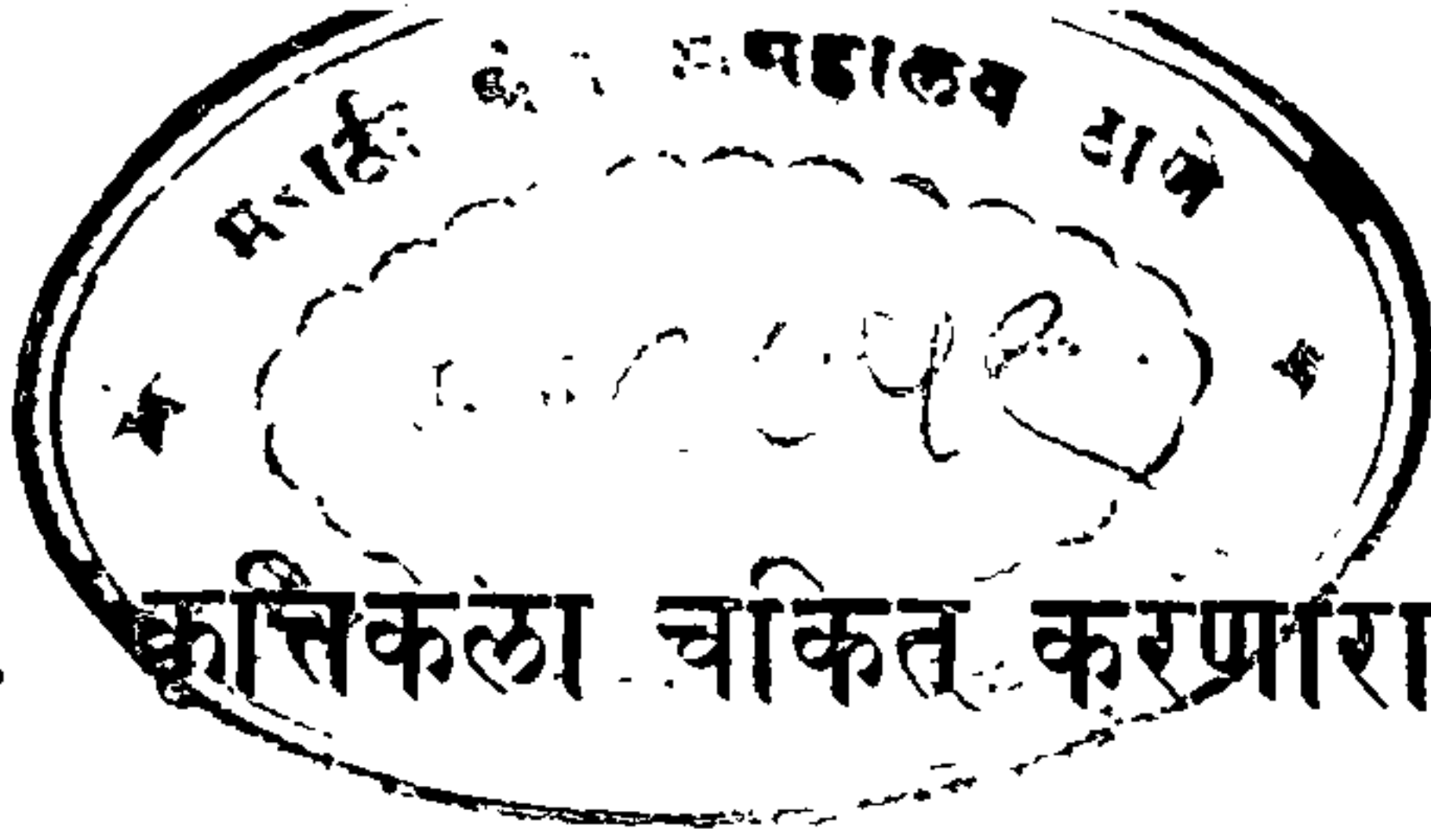
श्री. गोखले ह्यांनीं अर्थाविष्करणाची जी पद्धत अवलंबिली आहे तीही वाचकांच्या दृष्टीनें फार चांगली आहे. त्यांनीं प्रत्येक शेरान्या शेवटीं

शब्दकोश दिला आहे. त्यामुळे कोणत्या शब्दाचा अर्थ काय आहे, हे वाचकांना कळेल. इतकेंच नाही तर इतर उर्दू कविता वाचतांनाहि त्यांना त्या कोशाचें थोडेंबहुत साहाय्य होईल.

गालिबचें शब्दप्रभुत्व, त्याची मार्मिकता, सूक्ष्मता, विनोदबुद्धि, सुसंस्कृतता, जीवनविषयक दृष्टि ह्यांचा परिचय ह्या संग्रहांत घेतलेल्या त्यांच्या काव्यपंक्तींवरून होईल, आणि वाचकांना त्यापासून एका श्रेष्ठ आनंदाचा लाभ होईल ह्याविषयी मला शंका नाही. पुस्तकाच्या आरंभी श्री. गोखले ह्यांनी जी परिचयात्मक प्रकरणे दिली आहेत, त्यामुळे वाचकांना गालिबचें चरित्र आणि त्याचें व्यक्तिमत्व ह्यांची चांगली कल्पना येईल. श्री. गोखले ह्यांच्या ह्या संग्रहासारखे इतरहि श्रेष्ठ उर्दू कवींच्या निवडक काव्यपंक्तींचे परिचय-संग्रह निघणें इष्ट आहे.

मुंबई २८
२२ जुलै, १९५८

—रा. भि. जोशी

१ कृत्तिकला चकित करणारा !

आपल्या या आध्यात्मिक भारतांत विविध धर्मपंथ नित्यांचे विविध आचार दृष्टीस पडतात. या सर्वच पंथांत महंत, गुरु, साधु इत्यादींचें मोठें प्रस्थ असतें. कांहीं मुसलमान महंत, मुमुक्षू भाविकांना गुरु-परंपरेचे तक्ते तयार करून देतात. दिल्लीचे मिर्जा इलाही बक्ष हे अशाच प्रकारचे महंत म्हणून ओळखले जात असत. ते आपल्या चेल्यांना, त्यांच्या गुरुपरंपरेचे तक्ते तयार करून देत असत. या तक्त्यांत अमक्याचा गुरु अमुक, त्याचा गुरु तमुक, असें करीत करीत ही गुरु-परंपरा थेट महंमद पैगंबरापर्यंत पोहोचविलेली असे. आणि तिच्या पारायणानें अल्लाची प्राप्ति होते अशी त्यांच्या भगत-मंडळीची श्रद्धा असे.

‘ लवकर मुक्कामाला पोहोचेल ! ’

एकदां एक गुरु-परंपरेचा तक्ता नकलण्याचें रुक्ष काम, मिर्जा इलाही बक्ष यांनीं आपल्या जांवयास सांगितलें. जांवईबापूंचा पिंड कवीचा. त्यांना हें रटाळ कारकुनी काम कसें आवडणार ? पण करतात काय बिचारे ? श्वशुरांच्या आज्ञेस मान देणें त्यांना भागच होतें. त्यांनीं तें काम करावयास घेतलें नि झटपट उरकूनहि टाकलें.

पण सासरेबुवा त्या झटपट कामानें मुळींच खूष झाले नाहींत. कारण त्या तक्त्यांत अधले मधले गुरु गळाले होते ! ते जांवईबापूंना रुष्ट स्वरांत म्हणाले, “ अहो, तुम्हीं हें काय केलें ? या तक्त्यांत जेथें १०० गुरुंचीं नांवें पाहिजे होतीं, तेथें अवघीं ५-२५ च नांवें दिसत आहेत. कामाची खराबी झाली. ”

“ खराबी कसली ? ” जांवईबापू शांतपणें उद्गारले, “ ही गुरुपरंपरा म्हणजे अल्लाकडे पोहोचण्याचा एक जिनाच आहे. त्यांत अधल्यामधल्या पायच्या नसल्या तरी कांहीं बिघडत नाहीं ! भक्ताला पाय जरा लांब

ताणावे लागतील इतकेंच. दोन दोन तीन तीन पायच्या एकदम ओलांडल्या तर तो उलट लवकर मुक्कामाला पोहोचेल ! ”

या विनोदी उत्तरानें श्वशुर थंडगार पडले. विचारे चडफडत मनांतल्या मनांत म्हणाले असतील, “जांवई म्हणजे कन्याराशीच्या बोकांडीं बसलेला १० वा ग्रहच ! ”

मेणबत्ती कशाला ?

मिर्जा इलाही बक्ष यांचे हे तल्लख कल्पनाशक्तीचे, विनोदी नि फटकळ जांवईबापू, आपल्या घरीं येणाऱ्या बड्या बड्या पाहुण्यांनाहि विनोदाचा प्रसाद दिल्याविना राहत नसत.

एकदां या महाभागांना भेटण्यासाठीं एक श्रीमंत नबाब त्यांच्या चंद्रमौळी घरांत आले. ते रसिक असल्यामुळें साहजिकच बराच काव्य-शास्त्र-विनोद झाला. रात्र झाली तेव्हां ते घराकडे परतले, त्यांनीं दरवाज्यापाशीं काढून ठेवलेले उंची चढाव त्यांना नीट दिसावे म्हणून, मेणबत्ती हातांत घेऊन, मिर्जा इलाही बक्षांचे आतिथ्यशील जांवई त्यांना दरवाज्यापर्यंत पाँचविण्यास आले. तेव्हां नबाब मोठ्या अदबीनें म्हणाले, “आपण कशाला ही तकलीफ घेतली ? मी स्वतःचा जोडा अंधारांतहि घालून घेतला असता.”

“तुमचा जोडा तुम्हांस दिसावा म्हणून मीं मेणबत्ती आणली नाही, तर माझा जोडा आपण घालून जाऊं नये म्हणून आणली ! (मैं आपका जूता दिखानेको शमादान नहीं लाया, बल्कि इसलिये लाया हूं कि आप मेरा जूता न पहन जायें !) ” फटकळ जांवईबुवा उद्गारले.

ईश्वराची बेशिस्त !

बडेबडे नबाब नि राजेरजवाडेच काय, पण या सृष्टीचा राज-राजेश्वर जो परमेश्वर, त्याचीहि चूक काढण्यास इलाही बक्षांचे हे जामात कचरत नसत. एकदां आपल्या अंगणांतील पलंगावर पडल्या पडल्या त्यांची नजर निळ्याभोर तारामंडळाकडे गेली. तेव्हां ते जवळच बसलेल्या आपल्या एका दोस्ताला म्हणाले, “जें काम शहाण्या माणसांची मदत न घेतां

कृतिकेला चक्रित् करणारा !
वि. ११
नों: दि. ११

केवळ स्वतःच्या अकलेनुसार केलें जातें, तें अगदीं बेढग होतें. उदाहरणार्थ, आकाशातील ताऱ्यांकडे पहा. किती अस्ताव्यस्त विखुरले आहेत ते ! त्यांच्या मांडणींत किती गैरव्यवस्था आहे ! धड जडण-घडण नाही, कीं वेलबुट्टी नाही ! (न बेल है, न बूटा है ।) पण अह्ता सर्वाधिकारी पडला. आमच्यासारख्या सुज्ञांचा सल्ला न घेतल्याबद्दल त्याला कोण तंबी देणार ? ”

आकर्षक तेजाळ तारा !

मिर्जा इलाही बक्ष यांच्या या प्रतिभासंपन्न जांवईबापूंचें नांव मिर्जा असदुल्लाखां गालिब – प्राचीन उर्दूचे अमर शायर ! संभाषणात्मक उर्दू गद्याचे प्रवर्तक ! दिल्लीच्या नामधारी मोंगल सत्तेच्या अखेरच्या दिवसांत नि आंग्लार्येच्या आरंभास, मिर्जा गालिब आपल्या दिव्य प्रतिभेच्या तेजानें चमकून गेले. मुसलमानी सत्तेचे ते प्रचंड सैन्य-संभार, ते थाटामाटाचे दरबार, ते शानदार शृंगार, अत्तरांचे दिवे जाळणारे श्रीमंत सरदार, माषुक मदालसांच्या पायलांचे झंकार – सारें सारें कांहीं कालाच्या उदरांत गडप झालें. पण ती सत्ता हळुहळू अस्त पावत असतांना, गालिब, जौक, मीर, मोमिन इत्यादि तेजाळ तारे साहित्याच्या अस्मानांत उदयास आले आणि त्यांनीं शारदेच्या नेत्राचें पारणें फेडलें ! या ताऱ्यांत सर्वांत आकर्षक तारा मिर्जा गालिब हाच होय. गालिब यांची महति वर्णन करणारी ‘ इक्बाल ’ यांची कविता या पुस्तकाच्या अखेरीस छापली आहे. तिजवरून गालिबविषयीं केवढा आदर रसिकांना वाटतो, याची कल्पना येईल. एका विख्यात टीकाकारानें म्हटलें आहे, “ भारतापार्शीं दोनच श्रेष्ठ ग्रंथ आहेत. एक ‘ वेद ’ आणि दुसरा ‘ दिवाने गालिब ’ – गालिबचा काव्यसंग्रह ! ”

संकटांनीं पाठपुरावा केला

अशा या महाकवीचा जन्म २७ डिसेंबर १७९७ रोजीं आग्रा येथें झाला. ज्या आग्याच्या भूमीनें विश्वभूषण ‘ ताजमहाल ’ जन्मास घातला, त्याच भूमीनें काव्याचे ताजमहाल उभारणाऱ्या गालिबना जन्म दिला ! गालिबचे वडील मिर्जा अब्दुल्ला बेग आरंभीं अयोध्येच्या नबाबाच्या पदरीं

व नंतर हैद्राबादच्या नबाबाकडे नोकरीस होते. अखेर ते अलवर-नरेशांच्या सैन्यांत नोकरीस असतांना, एका लढाईत मरण पावले. त्यावेळीं गालिब ५ वर्षांचे होते. नंतर त्यांचें पालनपोषण त्यांच्या चुलत्यांनीं केलें. ते मराठ्यांच्या वतीनें आग्याचे सुभेदार होते. पण तेहि लवकरच मरण पावले. त्यावेळीं गालिब ८-९ वर्षांचे असतील. ते १३ वर्षांचे असतांना त्यांचें लग्न झालें. पण वैवाहिक जीवन सुखाचें ठरलें नाहीं. व्यवहारी रुक्ष पत्नीशीं या मस्ताना कवीचें पटणें अशक्यच होतें. बरें, अपत्य - सौख्य म्हणावें, तर तेंहि त्यांच्या नशिबीं नव्हतें. कारण त्यांना ७ मुलें झालीं; पण त्यांतलें एकहि जगलें नाहीं. आर्थिक विवंचनेबरोबरच अस्मानी सुलतानी संकटांनींहि त्यांचा पाठपुरावा केला होता. सांसारिक कटकटींना कंटाळलेल्या या कवीनें आपलें मन 'मोती बेगम' नामक नर्तकीच्या प्रेमपाशांत गुंतविलें. पण हाय, तेंहि त्यांच्या नशिबानें दावा साधला !

ऐन उमेदींत प्रियेचें निधन

गालिब या सुंदरीच्या प्रेमपाशांत रमले त्यावेळीं त्यांचें वय २४ च्या आसपास होतें. ऐन उमेदीचें होतें. मोतीच्या सहवासांत त्यांचा कलासक्त आत्मा रंगत होता; इष्काचे अनुभवसिद्ध प्रत्ययकारी बोल त्यांच्या लेखणींतून बाहेर पडत होते ! तोंच कालपुरुषानें तिला या जगांतून उचलून नेलें. काव्याच्या मानस-सरोवरांत विविध विलास करणाऱ्या राजहंसाची नि मोतीची कायमची ताटातूट झाली ! नेहमीं हंसतमुख असलेल्या गालिबनें हृदयांतल्या हृदयांत धाय मोकलून रडावें, असेंच हें दुःख होतें. यावेळीं आपल्या प्रियेच्या अकालीं निधनावर त्यांनीं एक दर्दभरी गजल लिहिली. तिच्यातील कांहीं आर्त चीत्कार पुढीलप्रमाणें आहेत:—

तेरे दिल मे गर न था आशोबे गम् का हौसला

तूने फिर क्यों कि थी मेरी गम् गुस्तारी हाये हाये !

(अरेरे ! माझ्या दुःखाचा भार सहन न झाल्यानेंच तुला हें मरण प्राप्त झालें असावें. प्रिये, माझ्या तीव्र दुःखाचा भार वाहण्याचें सामर्थ्य जर तुझ्यांत नव्हतें, तर तूं माझ्याविषयीं जिव्हाळा बाळगून सहदुःखी कां झालीस ?)

क्यों मेरी गम ख्वारगीका तुझको आया था खियाल् ?
दुश्मनी अपनी थी मेरी दोस्तदारी हाये हाये ! ॥

(माइयावर प्रेम करून, तूं आपला सत्यानाश कां करून घेतलास ?
हाय ! हाय ! तूं माइयादर प्रेम करणें, म्हणजे स्वतःशी शत्रुत्व करण्या-
सारखेंच होते !)

उमर भर का तूने पैमाने वफा बांधा तो क्या ।
उमरको भी तो नहीं है पायदारी हाये हाये !

(' जीवनभर मी तुझ्याशीं एकनिष्ठ राहं न' असें तूं म्हणाली होतीस.
पण अरेरे, या जीवनासच कांहीं शाश्वती नाही. तें क्षणभंगुर आहे !)

जहर लगती है मुझे आबो हवाये जिंदगी ।
यानी तुझसे थी उसे नासाज्गारी हाये हाये ! ॥

(मला देखील भोंवतालचें वातावरण विषतुल्य वाटत आहे कारण,
तें तुलाहि मानवलें नाही !)

शर्मै रुसवाईसे जा छिपना नकाबे खाक् मे ।
खत्म है उल्फत् कि तुझपर पर्दादारी हाये हाये ! ॥

(आपल्या प्रीतीचें गुपित उघडे पडेल म्हणून का तूं मातोच्या पडद्या-
आड जाऊन लपलीस ? हाय हाय ! पडदापद्धतीची तूं हद्द केलीस !)

तुरुंगवास देखील भोगला !

पण एवढ्यावरच त्यांच्या दुर्दैवाचे दशावतार संपले नाहीत. दिल्लीच्या
कोतवालाशीं भांडण झाल्यानं त्यांना कारागृहाची हवा खावी लागली.
तथापि, या सर्व संकटांहून आर्थिक संकटानें त्यांचा अधिक पिच्छा
पुरविला. विलीन झालेल्या त्यांच्या जहागिरीचा वांटा म्हणून त्यांना
दरमहा ६२ रु. ८ आ. चें वेतन कंपनी सरकारकडून मिळत असे.
पण ५७ च्या स्वातंत्र्यसमरांतील एक प्रमुख नेता बहादुरशहा ' जफर '
यांच्याशीं गालिब यांचे निकटचे संबंध असल्यानं, ब्रिटिशांची वक्रदृष्टि

त्यांच्या त्या वेतनाकडे वळली. तें ताबडतोब रद्द करण्यांत आलें. पुढें १८६१ सालीं मोठ्या खटाटोपानंतर तें पुन्हा सुरू झालें. हें वेतन व रामपूरच्या उदार नि रसिक नबाबाकडून दरमहा मिळणारे १०० रुपये एवढीच काय ती या कविराजाची मिळकत. नबाबी थाटांत राहूं पाहणाऱ्या नि पालखीशिवाय बाहेर न पडणाऱ्या, या सडळ हाताच्या कवीस ती मिळकत पुरेल कशी ? गालिबना आर्थिक अडचणींनीं फारच त्रास दिला. मोडकळीस आलेल्या खर्चिक नि स्वाभिमानी जहागीरदाराचें दुःख ते मनांतल्या मनांत भोगीत होते. या हिशेबी जगांतील दुःखांशीं झगडण्यांतच या बेहिशेबी गज्जल-सम्राटाची सारी हयात गेली.

पोटीं दुःख नि ओठीं हास्य !

पण या संकटांतहि त्यांच्या चेहेऱ्यावरील मिष्किल हास्य नि प्रसन्नता सहसा लोपली नाही. परिस्थिति कितीहि विकट असो, त्यांनीं आपला 'ऋणं कृत्वा सुरां पिबेत्' हा उमरखय्यामी बाणा कधीं सोडला नाही, उल्हसितपणा सोडला नाही, विनोद-वृत्ति सोडली नाही.

‘ दिलमें हजार गम हों जर्बीपर शिकन् न हो ॥ ’

या थोर पुरुषाला शोभणाऱ्या व्रीदानुसार त्यांनीं आपल्या चेहेऱ्यावरील हास्य कधीं मावळूं दिलें नाही. आपल्या हृदयींच्या व्यथा काय काव्यांत प्रकट होतील तेवढ्याच; एरवीं त्यांचें रडगाणें गात राहून या दीन दुनियेच्या दुःखांत भर घाला कशाला ? अशी गालिब यांची वृत्ति होती. म्हणूनच, आपल्या काव्यांत अधूनमधून पत्थरालाहि पाझर फोडील असे दर्दभरे बोल छेडणारा हम् कविराज, मित्रांच्या मैफलींत थड्याविनोदानें उल्हसित वातावरण निर्माण करीत असे.

१८५७ ते १८६१ हा काळ त्यांना फारच हलाखीचा गेला. त्या काळांत ते ज्या चंद्रमौळी घरांत राहत होते, त्याचें वर्णन त्यांनीं एका पत्रांत पहा कसें मजेशीर केले आहे तें. गालिब लिहितात—“ घराच्या छताची चाळण झाली आहे. आणि त्यामुळें ढग दोन तासच बरसला, तरी हें चार तास

बरसत राहतें ! छतांतून ४ तास पाणी गळत राहतें ! (अब्र दो घंटे बरसे, तों छत ४ घंटे बरसती है ।) ” याच सुमारास त्यांनीं आपल्या मित्रास पत्र पाठविलें कीं, “ मियाँ, अन्नाशिवाय दिवस काढण्याची रीत मला चांगली साध्य झाली आहे. रमजानचा महिना मी उपास खाऊन काढला ! यापुढें अन्नदाता परमेश्वर काय करील तें खरें. दुसरें कांहीं खायला मिळालें नाहीं, तर ग़म (दुःख) खाऊन राहूं ! ” यालाच ‘ विपदि धैर्य ’ म्हणतात. आणि तें ग़ालिब यांच्या थोरपणाचें एक लक्षण आहे.

स्वाभिमानी बाणा

ज्याप्रमाणें त्यांची प्रसन्न विनोदवृत्ति त्यांना सोडून गेली नाहीं, त्याच-प्रमाणें स्वाभिमानीसहि ते कधीं पारखे झाले नाहींत. त्यांचे श्रीमंत चाहते अनेक होते. पण त्यांच्यापुढें त्यांनीं कधीं तोंड वेंगाडलें नाहीं. इतकेंच काय, १८४२ सालीं त्यांच्याकडे चालत आलेली प्रोफेसरकी त्यांनीं केवळ मानी स्वभावामुळें ठोकेंरून दिली. दिल्लीच्या एका कॉलेजांत फारसीच्या प्राध्यापकाची जागा रिकामी होती. तिच्या ‘इंटरव्ह्यू’साठीं ग़ालिबना बोलावण्यांत आलें. तेव्हां हे नेहमींप्रमाणें पालखींत बसून सेक्रेटरीसाहेबांच्या कचेरीच्या आवारांत गेले. सेक्रेटरीसाहेब कचेरींत नेण्यास सामोरे येतील अशी यांची अपेक्षा. पण इंग्रजी रीति-रिवाजानुसार ती पूर्ण झाली नाहीं. साहेबांनीं आपली मजबूरी व्यक्त केली. परंतु मानधन ग़ालिब तरीहि स्वतःचे रीति-रिवाज सोडण्यास तयार झाले नाहींत. ते तसेच घरीं परतले.

बन्दगी में भी वोह आजादहे व खुदबी है कि हम ।

उल्टे फिर आये दरेकाबा अगर वा न हुआ ॥

(ईश्वराची आराधना करतांनाहि आम्ही इतके स्वाभिमानी व स्वतंत्र आहोंत कीं, काबाच्या मशिदीचें दार उघडें नसेल तर आम्ही परत येऊं !)

असा बाणा मिर्जा ग़ालिब यांनीं आर्थिक हलाखीस तोंड देतांनाहि कायम राखला.

बुलबुलाचे आर्त बोल

हा गज्जल-सम्राट हंसतमुखानें व स्वाभिमानानें जीवनांतील दुःखें गिळून टाकीत होता. पण याचा अर्थ त्या दुःखांनीं त्याच्या संवेदनाशील कवि-मनाला चरे पाडले नाहींत, असा नाहीं. गालिब यांच्या काव्यांत जसा त्यांचा खेळकर विनोद नि स्वाभिमान दिसून येतो, त्याचप्रमाणें पत्थरांनाहि पाझर फोडणारा दर्दहि दृष्टीस पडतो. “ आतां अशा निर्मनुष्य ठिकाणीं रहावें कीं जेथें आपल्याशिवाय दुसरे कोणीच असणार नाहींत. शेजारी-पाजारी तेथें नसावेत, आम्ही आजारी पडलों तर शुश्रूषा करण्यासहि कोणी माणूस नसावें, इतकेंच नव्हे तर, आम्हीं त्या ठिकाणीं मरण पावलों, तर आमच्यासाठीं अश्रु ढाळणाराहि तेथें कोणी नसावा ! ” इत्यादि आर्तबोल या कवि-बुलबुलानें आपल्या काव्यांत जागजागीं काढलेले आहेत. त्यावरून त्याच्या अंतर्दुःखांनीं वसत असलेल्या दारुण निराशेची व तीव्र वेदनांची कल्पना येते.

मनाला रक्तबंबाळ करणाऱ्या या वेदना विसरण्यासाठींच गालिब तासन् तास शतरंज (बुद्धिबळ) खेळण्यांत वा गप्पागोष्टीच्या सत्रांत रमले असतील काय ? ‘बस्स, कसेंहि करून मला आत्मविस्मृति पाहिजे ’ (एक गुना बेखुदी मुझे दिनरात चाहिये) या भावनेनेंच ते मदिराभक्त बनले असतील काय ? रमजानच्या महिन्यांतहि ते ‘द्राक्षकन्ये’च्या सहवासांत मशगुल होत असत आणि जुगार, हुक्का, पान-तंबाखू यांची संगत सोडीत नसत. अध्यात्मिक मदिरेप्रमाणेंच लौकिक मदिरेचाहि मनमुराद आस्वाद घेणाऱ्या या अवलिया कवीनें गुत्यागुत्यावर उधारीचीं खातीं उघडलीं होतीं !

मदिरेहून कविता अधिक प्रिय

तथापि, त्यांचें मन सर्वांत अधिक रंगत असे काव्याच्या कमनीय लता-कुंजांत ! त्यांना मदिरेहूनहि कविताच अधिक प्रिय होती. उत्कृष्ट काव्य-ग्रंथांत त्यांचें मन तासन् तास रमत असे. उर्दूहून त्यांचें प्रेम फारसीवरच अधिक होतें. ‘पंच आहंग’, ‘कुलियाते नज्मे गालिब ’ वगैरे त्यांचे फारसी काव्यांचे ग्रंथ उपलब्ध आहेत. उर्दूकाव्य त्यांनीं फारच थोडें लिहिलें व

तेंहि बहुशः मित्रांच्या आग्रहामुळें. त्यांचा उर्दूकवितेचा संग्रह अवघ्या २१७ गजलांचा आहे. पण आश्चर्य हें कीं या त्यांच्या लहानग्या कविता-संग्रहानेंच त्यांना महान् कीर्ति मिळवून दिली. आयुष्याच्या अखेरी अखेरीस का होईना, ' नज्मुदौला दबीरुल मुल्क निजामे जंग ' ही पदवी त्यांना दिल्लीच्या बहादुरशहानें बहाल केली.

साहित्य-गुणांचें मधुर सम्मेलन

शरद्वृत्तचें शीतल चांदणें, कस्तुरीचा उद्दाम गंध, बुलबुलांचा आर्त पुकार, पाणीदार हुर्मुजी मोत्यांची चमक, निर्झराचा अवखळपणा, सागराचें गांभीर्य नि आकाशाची उंची या साऱ्यांचें मधुर सम्मेलन गालिब यांच्या या कवितासंग्रहांत आढळेल. त्यांत सांसारिक दुःखांचे आर्त उद्गार आहेत; रम्य, उत्तुंग नि चमकदार कल्पना आहेत; गंभीर तत्त्वविचार आहे; भौतिक प्रेमाबरोबरच आध्यात्मिक प्रेमाचा आविष्कार आहे. या गुण-संभाराची थोडीशी तरी कल्पना यावी म्हणून त्यांतील कांहीं शेर (श्लोक) येथें सादर करतो. (पुढील प्रकरणांत त्यांच्या १२ निवडक गजला व सुमारें ४० निवडक शेर सादर केलेलेच आहेत.)

इश्क पर जोर नही है ये वो आतिशु गालिब ।

के लगाये न लगे और बुझाये न बने ॥

(हे गालिब, प्रेमावर कुणाचा प्रभाव चालू शकेल ? ती एक अजब आग आहे. लावू म्हटल्यानें लागत नाहीं आणि विझवू म्हटलें तरी विझत नाहीं.)

इश्कसे तबियतने जीस्त का मजा पाया ।

दर्दकी दवा पाई दर्द बेदवा पाया ।

(प्रेमासुळेंच आम्हांस जीवनाची मजा चाखण्यास मिळाली. सांसारिक दुःखावर प्रेम हें एक औषधच मिळालें—पण या प्रेमावर मात्र कोणतेंच औषध नाही ! हा एक असाध्य रोग आहे.)

इष्काने गालिब निकम्मा कर दिया । वना हम भी आदमी थे काम के ॥

(केवळ इष्कापायींच हा गालिब बेकाम बनला. एरव्हीं, हाहि कर्तृत्ववान् माणूस होता !)

उनके देखेसे जो आजाती है मुंहपर रौनक ।

वो समझते है बीमार का हाल अच्छा है ॥

(तिला आमच्या दुःखाची काय कल्पना ! तिच्या दर्शनानें आसचा चेहेरा किंचित् उजळतो. पण त्यामुळें नी समजते कीं, याची तब्येत ठीक आहे !)

बेनियार्जी हद्से गुजरी बंदा परवर कव तलकू ।

हम कहेंगे हाले दिल् और आप फर्माएंगे ' क्या ? ' ॥

(तुझ्या बेपर्वाईची हद् झाली ! आम्ही कितीतरी वेळ आमच्या हृदयाच्या व्यथा सांगत बसतो. पण तुझें लक्ष त्याकडे बिलकुल नसल्यानें, मध्येच विचारतेस, " काय म्हणालांत ? ")

अब रोता है बज्म तरब आमादा करो ।

बर्क हसती है कि फुरसत कोई दम है हमको ॥

(मेघ आक्रंदन करीत आहेत कीं, नाचरंगाची विलासी झंफल जमूं द्या. पण बीज हंसून म्हणते कीं, कांहीं थोडे क्षणच फुरसतीचे आहेत ! जीवित क्षणभंगुर आहे, तुमचे विलास किती काळ टिकतील, असा भावार्थ.)

यारब ! वो न समझे हैं न समझेंगे मेरी बात ।

दे और दिल उनको, जो न दे मुझको जवाँ और ॥

(परमेश्वरा, तिला माझी व्यथा कधींच समजली नाही व समजू शकणारहि नाही. एकतर मला वेगळीच वाणी द्या; नाहीतर तिला तरी वेगळें हृदय द्या ! तरच कदाचित् माझें म्हणणें तिला समजेल.)

कहते हैं जीते है उम्मीद पे लोग ।

हमको जीने की भी उम्मीद नहीं ॥

(' सारेजण आशेवरच जगतात ' असें सांगितलें जातें. पण हाय ! आम्ही इतके निराश झालों आहोंत कीं, आम्हांस जगण्याची देखील आशा उरली नाही !)

गुणी गुणं वेत्ति--

स्वतः इतक्या उच्च दर्जाचें काव्य प्रसवूं शकणारे गालिब, इतर कवींचा गुणगौरव करण्याइतपत दिलदारहि होते, रसिकांची कदर करणारे होते, हें सिद्ध करणारीं अनेक उदाहरणें आहेत.

उत्कृष्ट शैराचें उदाहरण म्हणून त्यांनीं आपल्या पत्रांत जौकच्या एका शैराचा उल्लेख केलेला आहे. राजकवि जौक हे गालिबचे प्रतिस्पर्धी होते, टिंगलीचा विषय होते, हें ध्यानांत घेतां त्यांची ही गुणग्राहकता विशेष नजरेंत भरते. याचप्रमाणें मोमिन व दाग इत्यादींच्या कांहीं काव्यपंक्तींची त्यांनीं मुक्त कंठानें स्तुति केलेली आहे. गालिब खरोखरच रसिकतेचे नि गुणवत्तेचे चाहते होते. मुन्शी नवी बक्ष नामक रसिक टीकाकाराची त्यांच्याशीं जी प्रथमच भेट झाली, तिचें त्यांनीं एका पत्रांत केलेलें वर्णन मुळांतच वाचण्याजोगतें आहे. त्यावरून खराखुरा रसिक भेटला कीं त्यांना केवढा आनंद होत असे, याची कल्पना येते.

अपूर्व भाग्य

परमेश्वरानेंहि त्यांच्या या सर्व गुण-संभाराचें योग्य फळ त्यांना दिलें. त्यांच्या हयातींत तर ते कीर्तिमान् होतेच. पण त्यांच्या मृत्यूनंतर (१५ फेब्रुवारी १८६९) त्यांची कीर्ति एकसारखी वाढतच गेली.

“ तुझ्या प्रतिभेच्या गगनचुंबी उड्डाणानें कृत्तिका नक्षत्र (सुरैय्या) आश्चर्यचकित होतें; तूं कृतिकेलाहि चकित करणारा आहेस ” अशी इकबालसारख्या थोरथोरांनीं वाहिलेली श्रद्धांजलि दुसऱ्या कोणत्या उर्दू कवीच्या वांझ्यास आली आहे ?

है और भा दुनिया मे सुखनवर बहोत अच्छे ।

कहते है के गालिब का है अंदाजे बयां और ॥

(' जगांत इतर पुष्कळ चांगले कवि आहेत. पण गालिबची काव्य-शैली कांहीं वेगळीच आहे ' असें म्हणतात)

असा गौरव आकाशवाणीपासून तों विद्वानांच्या सभेपर्यंत सर्वत्र होण्याचें भाग्य, दुसऱ्या कोणत्या उर्दू कवीला लाभलें आहे ?

२ विनोद, आठवणी नि आख्यायिका

गेल्या प्रकरणांत गालिब यांचें लघुचरित्र सादर केलें. आतां या प्रकरणांत त्यांच्याविषयींच्या आणखी कांहीं आठवणी नि आख्यायिका सांगण्याचें योजिलें आहे. गालिब यांचें बहुदंगी व्यक्तिमत्व जसें त्यांच्या काव्यांत, तसेंच या आठवणी-आख्यायिकांत प्रतिबिंबित झालें आहे. किंबहुना, गालिब यांच्या आवडीनिवडी, स्वभाव इत्यादींचें दर्शन त्यांच्या काव्याहूनहि त्या चांगल्याप्रकारें घडवितात, असेंहि म्हणतां येईल. 'कलावंत' म्हणून मिर्जा गालिब कसे होते, हें त्यांच्या काव्यानें अधिक चांगलें कळतें; तर 'माणूस' म्हणून ते कसे होते, दैनंदिन जीवनांत ते कसे वागत, याची कल्पना या आठवणी-आख्यायिकांवरून अधिक चांगली येते.

गालिब यांचा बॉस्वेल !

पुढें सादर केलेल्या बहुतेक आठवणी 'यादगारे गालिब' या ग्रंथाच्या आधारें लिहिल्या आहेत 'यादगारे गालिब' (गालिबच्या आठवणी) हा ग्रंथ मौलाना अल्ताफ हुसेन 'हाली' यांनीं लिहिला आहे. हे गालिब यांचे एक पट्टशिष्य आणि उर्दूचे एक युगप्रवर्तक कवि मानले जातात. त्यांनीं उर्दू-काव्याला 'गुलाब-बुलबुलां'च्या ठराविक इष्किया चाकोरींतून बाहेर काढलें. 'मुकद्दमा शेरो-शायरी' या त्यांच्या टीकाग्रंथानें उर्दू-काव्यांत नवयुगाची तुतारी फुंकली. गालिबचे परममित्र व उत्तम टीकाकार मुस्तफा अलि 'शेफता' या जहागीरदारांच्या मुलास हालींची शिकवणी असल्यानें, साहजिकच त्यांचा गालिबशीं संबंध आला व लवकरच तो घनिष्ठ झाला. त्यांनीं गालिबचें चरित्र व चारित्र्य जवळून पाहिलें असल्यानें 'यादगारे गालिब' हा ग्रंथ फार सुंदर उतरला आहे. हालींनीं सुप्रसिद्ध पर्शियन् कवि शेख सादी व सर सय्यद अहमद यांचींही चरित्रें लिहिलीं

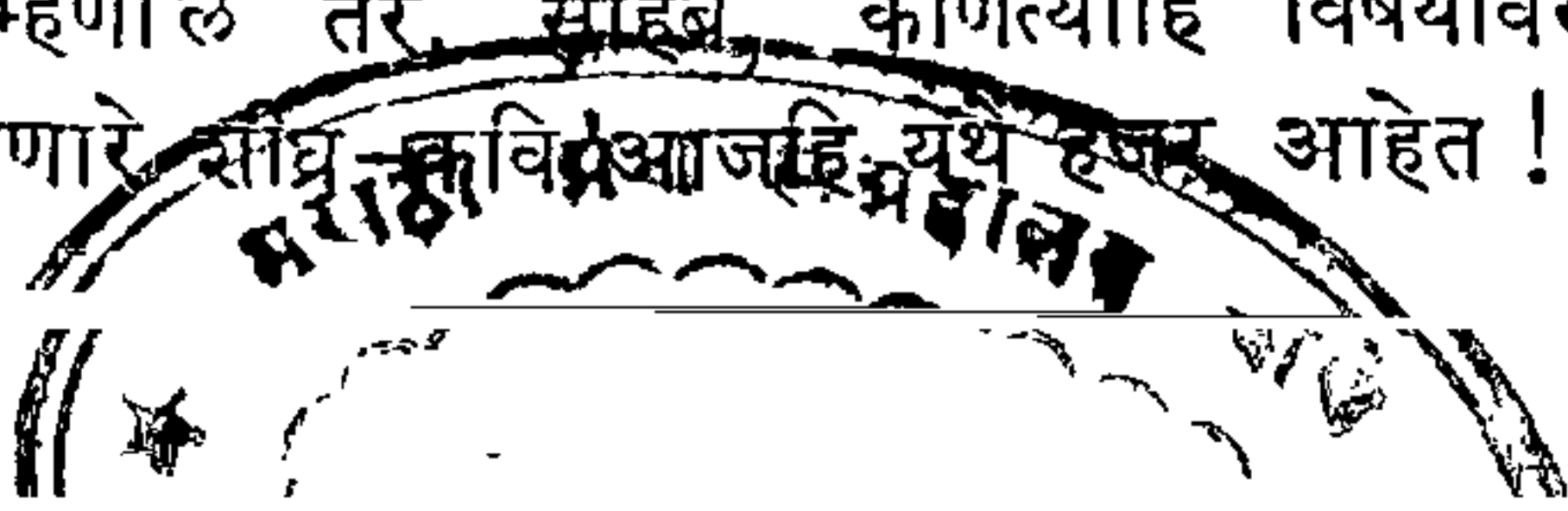
आहेत. परंतु उत्कृष्ट चरित्र-लेखक म्हणून त्यांना जी कीर्ति लाभली, ती गालिबच्या चरित्रामुळेच. डॉ. जॉन्सन्ला जसा बॉस्वेल मिळाला, तसाच गालिबना हाली !

चिकणी सुपारी

एकदां कलकत्यांत साहित्यिकांची एक मैफल जमली होती. त्यांत गालिबसारखे प्रसिद्ध कवि हजर होते. आणि उर्दू-फारशी साहित्याची गोडी असलेले एक इंग्रज लाटसाहेबहि उपास्थित होते. प्राचीन कवींविषयी त्या मैफलींत बोलणें निघालें असतां, लाटसाहेबांनीं अभिप्राय दिला कीं, “ फैजी हा श्रेष्ठ दर्जाचा कवि होऊन गेला.” हें मत ज्यांना अमान्य होतें असे बरेच लोक त्या बैठकींत होते. पण बड्या साहेबांच्या मताविरुद्ध बोलण्याचें धाडस कोण करणार ? लाचारी व लाळघोटेपणा अंगीं मुरलेल्यांना भीति पडली कीं, आपल्या खऱ्याखऱ्या अभिप्रायानें साहेब नाराज झाले तर ? पण स्पष्टवक्ते निर्भीड गालिब, साहेबांना म्हणाले, “ लोक समजतात तेवढा कांहीं फैजी हा चांगला कवि नाही. आपण कशाच्या आधारें त्याला श्रेष्ठ दर्जाचा मानतां ? ”

लाटसाहेब या स्पष्टोक्तीनें मनांतल्या मनांत जरा चमकले आणि म्हणाले, “ फैजी जेव्हां प्रथमतः अकबराच्या दरबारांत गेला, तेव्हां त्यानें ऐनवेळीं, तेथल्या तेथें, १५० कडव्यांचं प्रशंसाकाव्य (कसीदा) रचून तें अकबराला अर्पण केलें. ताबडतोब १५० कडव्यांची कविता रचणारा कवि काय मामुली असेल ? ”

“ आलं ध्यानांत ! एकूण, शीघ्र-कवित्वावर आपण कवीचा दर्जा ठरवितां तर ! ” गालिब जरा खोंचून म्हणाले, “ कवितेंत काव्य-गुण आहेत कीं नाहींत याला माझ्या मतें खरं महत्त्व आहे. ती कितती वेळांत केली, नि केवढी लांब केली हा अगदींच गौण मुद्दा. आणि शीघ्र-कवित्वाविषयीच म्हणाल तर, साहेब, कोणत्याहि विषयावर तत्काळ १०-२० शेर म्हणणारे शीघ्र-कवि आजहि येथे हजर आहेत ! ”

साहेबमजकुरांना गालिब यांच्या निर्भीडपणाचें नि स्वाभिमानाचें कौतुक वाटलें. शेजारच्या पानदानांतील एक चिकणी सुपारी तळहावर ठेवून ते उद्गारले, “ तर मग ऐकूंच द्या आम्हांस तुमचं शीघ्रकवित्व ! या सुपारीवरच कांहीं शेर येथल्या येथें रचून दाखवा. ”

गालिब यांनीं आव्हान स्वीकारलें व तेथल्या तेथें त्या सुपारीवर १०-१५ चमकदार शेर म्हटले. त्यांतील कांहीं ओळींचा अनुवाद पुढील-प्रमाणें आहे.—

हुजूरांच्या करीं काळी असे चिकणी सुपारी ही
तिला पाहूनिया येती मनीं या कल्पना कांहीं—
असे का प्रेम-पत्राच्या वरीं काळीच मोहर् ही ?
विलासी कामिनीचा काय वाजू-वंद हा पाहीं ?
अहो ! दुःखार्त मजनूचें असे कीं दग्ध सौभाग्य ?
सुगंधी रम्य लैलाच्या मुर्खीचा तीळची होय !
असें कीं कुलुप राखाया दिलाचा प्रीतिचा खजिना ?
जणूं गुंडीच लैलाच्या खमीसाची असें माना !
असे कीं डाग जळलेल्या कुण्या आसक्त चित्ताचा ?
स्तनाचा अग्र हा शोभे कुण्या रेखीव रंभेचा ?

मुंडावळीचें भांडण

सुमारें १०० वर्षांपूर्वीची ही गोष्ट आहे. १८५७ च्या उठावांत प्रसिद्धीस आलेला बहादुरशहा हा त्यावेळीं दिल्लीचा राजा होता; किंबहुना नाममात्र राजा होता ! त्याच्या राजवाड्याबाहेर—लाल किल्ल्याबाहेर—त्याची सत्ता नव्हती. तो ‘ बादशहा ’ म्हणून लोकांना जाणवण्यापेक्षां, कवि म्हणूनच अधिक जाणवत असे. ‘ जफर ’ हें त्याचें कवितेंतील टोपण नांव. तथापि, बहादुरशहापाशीं सत्ता नि संपदा विशेष नसली तरी, “ कांहींहि झालं तरी हा बाबर-हुमायूनचा वंशज नि दिल्लीच्या तक्ताचा वारसदार ”

म्हणून लोक त्याच्याविषयी आदरभाव बाळगीत असत. मोडकळीस आलेल्या राजेरजवाड्यांविषयी देखील त्या काळच्या श्रद्धाळू जनतेत आदराची भावना असे. बहादुरशहा ' जफर ' हा तर स्वतः कवि असल्याने, त्याची मर्जी संपादन करण्यांत त्यावेळच्या शायर-मंडळींत विशेष अहमहमिका दिसून येणे, साहजिकच होतें.

त्याकाळीं दिल्लींत अनेक लहान मोठे उर्दूकवि वास्तव्य करीत असत. पण त्यांपैकीं जौक, गालिब व मोमिन यांचा बोलबाला विशेष होता. मोमिन हा खराखुरा स्वतंत्र बाण्याचा कवि होता. त्यामुळे कोणत्याहि राजाचा आश्रय मिळविण्याचा प्रयत्न त्यानें केला नाहीं. जौकनें मात्र आपल्या हातापायांत राजकवि-पदाच्या शृंखला अडकवून घेतल्या. मोडकळीस आलेल्या बादशाहाच्या या नोकरींत आर्थिक लाभ अगदींच अ-गण्य होता. पण ' बादशाहाचा उस्ताद ' म्हणून जौकला मानसन्मान मात्र भरपूर मिळत असे. सर्वसामान्य लोक जौकच्या काव्यगुणांवरून त्याची लायकी मोजण्या-ऐवजीं, त्याला लाभलेल्या राजाश्रयावरूनच ती मोजीत असत. " बादशाहा-सारख्या काव्यमर्मज्ञ व्यक्तीचा जो उस्ताद, तो सर्वश्रेष्ठ कवि असलाच पाहिजे " असें त्यांचें धोपट तर्कशास्त्र असे.

गालिबचे चाहतेहि कांहीं थोडेथोडेके नव्हते. अर्थात् जौकइतका मानमरातब व लोकप्रियता त्याला त्याच्या हयातींत लाभूं शकली नाहीं. पण त्याकाळचे खरेखुरे रसिक गालिबचें अत्युच्च स्थान ओळखून होते. सरळ, सुबोध नि वाक्प्रचारयुक्त भाषाशैलीच्या बाबतींत जौक सरस; तर कल्पनेचें भव्य उड्डाण नि विचारांची व भावनांची सखोलता या बाबतींत गालिब सरस; हें ते जाणून होते, आणि म्हणून "जौकका बयान; और गालिबका खयाल " अर्थाचि म्हण उर्दूत प्रसृत झाली.

तथापि, जौकला राजकविपद प्राप्त व्हावें, याचें गालिबला वैषम्य वाटत असे. पण जौक हयात असेपावेतो, गालिबला राजकवीचा मान मिळाला नाहीं; मिळणें शक्यहि नव्हतें. कारण, गालिबची भाषा जास्त फारसीप्रचुर असल्यानें कांहींशी क्लिष्ट; कल्पनाशक्ति अतिशय तरल, व आशय सखोल.

अशा प्रकारच्या त्याच्या काव्यापेक्षां, जौकची सापेक्षतः उथळ असलेली सुबोध सरळ कविता 'जफर' च्या अभिरुचीला अधिक मानवणारी होती. शिवाय गालिबचा स्वभाव स्वाभिमानी, थट्टेखोर आणि बोलणें-चालणें फटकळ नि ऐटदार. तेंहि दरबारी खुशामतखोरीला मानवणारें नव्हतें. याखेरीज, जौक गालिबहून ज्ञानवृद्ध नसला तरी वयोवृद्ध होता; गालिबहून ८ वर्षांनीं मोठा होता, हेंहि कारण लक्षांत घेतलें पाहिजे.

बादशहा बहादुरशहा 'जफर' हा राजकवि जौकचा चाहता असला, तरी त्याची आवडती सुंदर नि तरुण बेगम 'झीनत-महाल' ही गालिबची अधिक चाहती होती. तिनें आपला मुलगा युवराज जवाँबख्त याच्या विवाहानिमित्त गालिबला खूप आग्रह करून एक 'सेहरा' लिहावयास सांगितलें. 'सेहरा' याचा मूळ अर्थ विवाहप्रसंगीं वराच्या मस्तकीं बांधतात ती मुंडावळ. त्यावर आपल्या 'मंगलाष्टका' प्रमाणें जें स्तुतिपर नि आशीर्वादपर काव्य करतात, त्यासहि 'सेहरा' म्हणतात.

गालिबनें राणीच्या आग्रहास मान देऊन, बारा 'शेरां' चा — श्लोकांचा— एक उत्तम सेहरा लिहून दिला. पण आपल्या स्वभावानुसार त्याच्या समाप्तीच्या श्लोकांत (मक्त्यांत) बादशाहा व राजकवि जौक यांना टोमणा हाणण्यास कमी केलें नाहीं ! तो 'मक्ता' असा—

हम सुखन्-फहम है 'गालिब्' के तरफदार नहीं ।
देखें इस सेहरेसे कह दे कोई बेहतर सेहरा ॥

(आम्ही जाणकार साहित्यिक आहोंत, पण 'गालिब' ची तरफदारी करणारे नाहीं! (तरी) या सेहऱ्याहून उत्तम सेहरा कोण रचतो तें पाहूं!)

या समाप्तीच्या श्लोकांत गालिबनें आपला आत्मविश्वास व्यक्त केला आहे. पण मघाशीं सांगितल्याप्रमाणें राजा व राजकवि यांना टोमणे लगावले आहेत. " बादशाहा स्वतःला सुखन-फहम (कविता-मर्मज्ञ) म्हणवितो. तरी पण माझी तरफदारी न करतां, माझ्याहून निकृष्ट असलेल्या जौकची तरफदारी करतो ! " असें पहिल्या ओळींत सुचविलें असून; दुसऱ्या

ओळींत ' हिंमत असेल तर जौकनें याहून उत्तम सेहरा करून दाखवावा, ' असा टोमणा आहे; आव्हान आहे.

हा ' सेहरा ' जेव्हां बहादुरशाहानें वाचला तेव्हां त्याला त्यांतील टोमणा झोंबला. साहजिकच त्यानें तो ' सेहरा ' आपला उस्ताद व राजकवि जौक याला दाखविला. आणि तो उद्गारला, — " पाहिलंत, गालिबनं मला कसा टोमणा हाणला आहे तो ? आणि तुम्हांला दिलेलं आव्हान लक्षांत आलं ? "

" होय हुजूर ! गालिबला आपल्या कवित्वाचा फार गर्व झालेला दिसतो ! " जौक कांहींसा संतप्त होऊन म्हणाला.

" मग पाहतां काय ? तुम्ही त्याचं गर्वाचं घर खालीं करा. आत्तांच्या आतां याच वृत्तांत एक ' सेहरा ' तुम्ही रचा " बादशाहा ' जफर ' नें फर्माविलें.

इरेला पेटलेल्या जौकनें एक १४ श्लोकांचा ' सेहरा ' रचला आणि त्यांत अखेरीस गालिबला टोमणा हाणला तो असा—

जिनको दावा हो सुखनका यह सुना दो उनको ।

देखो इस तरहसे कहते हैं सुखनवर सेहरा ॥

(ज्यांचा कवित्वशक्तीविषयीं कांहीं दावा असेल, गर्व असेल, त्यांना हा ' सेहरा ' ऐकवा. म्हणावें, पाहा कविश्रेष्ठ अशाप्रकारें ' सेहरा ' म्हणतात.)

जौकनें रचलेला हा ' सेहरा ' चांगल्यापैकी असला, तरी काव्यगुणांच्या दृष्टीनें गालिबच्या सेहऱ्याहून फिका होता, असें मर्मज्ञांचें मत होतें. पण हें बोलून दाखविण्याचें धाष्टर्य कोणाला ? खुद्द बादशाहा बहादुरशाहा 'जफर'नें जौकचीच तारीफ केल्यामुळें, सर्वांनींच जौकच्या सेहऱ्याची भरघोंस तारीफ केली ! गालिबच्या सेहऱ्याची प्रशंसा करण्याच्या बाबतींत बेगम झीनत-महाल एकाकी पडली.

गालिबला या प्रकारानें फार दुःख झालें. " आपल्या ' सेहऱ्या ' ला बक्षीस मिळणें दूरच. उलट बादशाहाच्या मनांत आपल्याविषयीं कटुता मात्र निर्माण झाली " या विचारानें तो उद्विग्न झाला आणि (बहुशः कांहीं

मित्रांच्या सह्यावरून) एक दिलगिरीप्रदर्शक गजल लिहून, बादशाहाकडे पाठविली. च्यातील कांहीं शेर पुढीलप्रमाणे आहेत.—

मंजूर है गुजारिशे अहवाले वाकई ।

अपना बयाने हुस्ने तबीयत् नही मुझे ॥

(या वेळीं वस्तुस्थिति सांगणें हा माझा उद्देश आहे; लेखणीचें कला-कौशल्य दाखविणें हा माझा उद्देश नाही.)

सौ पुस्तसे है पेशये—आवा सिपहगरी ।

कुछ शायरी जरिये इज्जत् नही मुझे ॥

(शंभर पिढ्यांपासून माझ्या बापजाद्यांचा पेशा शिपाईगिरीचा आहे. आमचा पिढीजात धंदा सैनिकाचा आहे. शायरी हें कांहीं आमच्या इज्जतीचें साधन नाही ! यांतोळ खोंच अशी कीं, जौक हा बादशहाचा कवित्व-गुरु नि राजकवि होऊन बसला आहे, याखेरीज त्याच्यापार्शीं सन्मान मिळविण्याचें दुसरें साधन नाही.)

उस्तादे शाहसे हो मुझे पुरखाशका खयाल ? ।

यह ताब, यह मजाल, यह ताकत् नही मुझे ॥

(बादशाहाच्या उस्तादाशीं मुकाबला करण्याचा विचार ? छे, छे, असें करण्याची माझी छाती नाही, ताकद नाही, टाप नाही ! खोंच अशी कीं, व्यक्तिशः मी जौकला शायरीच्या रणांगणांत लोळवूं शकतो. पण बादशाहाचा उस्ताद बनलेल्याच्या तोंडी कोणीं लागावें ?)

मक्तेमें आ पडी है सुखन्—गुस्तराना बात ।

मकसूद इससे कतए मुहब्बत् नही मुझे ॥

(माझ्या सेहऱ्यांतील अखेरच्या श्लोकांत आत्मस्तुतीचे उद्गार आले आहेत. पण कधीं कधीं अशा प्रकारची आत्मप्रशंसा करण्याचा कवींचा प्रघात आहे. त्या माझ्या शब्दांनीं स्नेहभंग करावा, भांडाभांडी करावी असा, माझा उद्देश नव्हता.)

रुए सुखन् किसीकी तरफ हो तो रूसियाह ।

सौदा नही, जुन्नू नही, वहशत् नही मुझे ॥

(अखेरच्या श्लोकांत कोणाला उद्देशून टोमणा असेल तर मी गुन्हे-
गार आहे. काळतोंड्या (रुसियाह) आहे ! पण असें मी करीन कसें ?
मी पागल नाही. माझे कोणाशीं भांडण नाही ! यांत पुनः जौकला टोमणा
मारलेला आहे. कारण जौक हा 'रुसियाह' म्हणजे वर्णानें काळा होता !)

किस्मत बुरी सही पै तवियत् नही बुरी ।

है शुक्रकी जगह कि शिकायत् नही मुझे ॥

(माझे नशीब वाईट आहे. असो विचारें ! पण माझी प्रवृत्ति वाईट
नाहीं. हीच मोठी भाग्याची गोष्ट कीं, माझ्या दुर्भाग्याची तक्रार मी कोणा-
पाशीं करीत नाहीं !)

गालिबच्या या तथाकथित दिलगिरीप्रदर्शक गजलांतहि त्याच्या
स्वभावाचें प्रतिबिंब पडलेलें दिसतें. गालिब दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत कितीहि
सांपडला तरी, त्यानें दुर्दैवाचें रडगाणें गाइलें नाहीं, हें त्याच्या चारित्र्या-
वरून दिसूनच येतें. स्वभावानेंहि तो उमदा माणूस होता.

गालिब यांचा दिलदारपणा

मित्रांच्याच नव्हे, तर प्रतिस्पर्ध्यांच्या काव्यांतील गुणांची वाहवा करण्याची
दिलदारी गालिबजवळ भरपूर होती. एकदां असें झालें कीं, हा
विलासी रंगेल कवि, मुन्शी गुलाम अलिखां नामक आपल्या मित्राबरोबर
बुद्धिबळ-शतरंज-खेळत बसला होता. खेळ रंगांत आला, इतक्यांत
मुन्शीजी सोंगट्यांची हलवाहलव करीत सहज गुणगुणले—

अब तो घबराके यह कहते है कि मर जायेंगे ।

मरके भी चैन न पाया तो किधर जायेंगे ? ॥

या ओळी गालिबच्या कानीं पडतांच, त्यानें रंगांत आलेला डाव
अर्ध्यांतच टाकला आणि म्हटलें, “ वाहवा ! अतिशय उत्तम आहेत या
ओळी. कुणाच्या आहेत बरं ? ”

“ जौक साहेबांच्या ! ” मुन्शीनीं जरा भीतभीतच उत्तर दिलें.

“ आश्चर्य आहे ! पण कुणाच्याहि का असेनात, अतिशय उत्तम
आहेत, बेहतरीन आहेत ! या ओळी ऐकल्यानंतर चित्त कशांतच रमेनासं
झालेलं आहे. ” असें म्हणून गालिब पुनः पुन्हा—

अब तो घबराके कहते हैं कि मर जायेंगे ।

मरके भी चैन न पाया तो किधर जायेंगे ? ॥

(आतां तर आम्हीं सांसारिक संकटांना नि दुःखांना घाबरून म्हणतो
कीं, मरून जाऊं ! पण समजा, आम्ही जीवनाचीं दुःखें टाळण्यासाठीं
मरणाच्या मुलखांत पाऊल टाकलें, परंतु तेथेंहि सुख मिळालें नाहीं तर ?
तर मग आम्ही कोठें जाणार ?)

या ओळी गुणगुणू लागला. यापुढें जेव्हां जेव्हां उत्तम काव्याचे नमुने
सांगण्याचा प्रसंग येई, तेव्हां तेव्हां गालिब जौकच्या उपरोक्त ओळी
उद्धृत करित असे. गुणग्राहक रसिक, दीर्घद्वेषी असूंच शकत नाहीं.
साहित्यिकांतहि भांडाभांडी होणें साहजिकच असलें तरी, त्यांनीं आपली
रसिक गुणग्राहकता सोडतां कामा नये.

*

गैरसमज दूर झाला !

मिर्जा मुहम्मद रफीअ 'सौदा' आणि मीर मुहम्मद तकी 'मीर' हे
दोन्ही गालिबपूर्व युगांतील सुप्रसिद्ध कवि होत. दोघेहि आपापल्या
क्षेत्रांत अद्वितीय होते. जो दोघांच्या जीवनांत फरक होता, तोच त्यांच्या
काव्यांतहि उमटला. 'मीर' यांची शायरी दर्दभरी व सखोल, तर
'मिर्जा सौदा' यांची शायरी हंसतमुख व जीवनाच्या उथळ पाण्यांत
विहार करणारी ! कोणी चोखंदळ रसिकानें म्हटलेंच आहे कीं, "मीर-
साहबका कलाम 'आह' है, और मिर्जाका 'वाह' !"

आज बहुसंख्य रसिक 'मीर' साहेबांनाच 'सौदा' हून श्रेष्ठ
मानतात. इतकेंच नव्हे तर, दर्दभऱ्या गजलांच्या बाबतींत ते सर्वांहून श्रेष्ठ
समजले जातात. पण गालिब यांच्या काळीं "मीर श्रेष्ठ कीं सौदा श्रेष्ठ ?"
हा नित्याचा वादविवादाचा विषय असे. गालिब तर 'मीर'च्या
काव्यावर बेहद फिदा होते. त्यांनीं म्हटलेंच आहे कीं—

रेखतेके (उर्दूके) तुम्हीं उस्ताद नहीं हो 'गालिब' ? ।

कहते हैं अगले ज़मानेमें कोई 'मीर' भी था ॥

याच थाटांत एकदां त्यांनीं एका मैफलींत 'मीर'ची प्रशंसा सुरू केली. त्या मैफलींत गालिब यांचे प्रतिस्पर्धी राजकवि जौकहि हजर होते. त्यांनीं 'सौदा'ची बाजू घेतली. 'मीर'हून 'सौदा' हा अधिक चांगला कवि, असें त्यांनीं प्रतिपादिलें. तेव्हां गालिब यांनीं त्यांना टोमणा हाणला—“मी आजपर्यंत आपणांस 'मीरी' (मीरचे चाहते, सरदार) समजत होतो. पण आज कळलें कीं, आपण 'सौदाई' (सौदाचे चाहते, पागल) आहांत ! माझा गैरसमज आज दूर झाला.” हें द्वयर्थी बोलणें जौकसाहेबांना किती झोंबलें असेल !

*

एका श्लोकाची किंमत

हकीम मुहम्मद मोमिनखां 'मोमिन' हे गालिब यांचे समकालीन कवि. नाजूक कल्पना, भावमयता, लौकिक इष्काचें विविध परीचें चित्रण व फारसी शब्दांचा वापर करूनहि क्लिष्ट न झालेली भाषा इत्यादि काव्यगुण मोमिन यांच्या रचनेंत आढळतात. गुणग्राहक गालिब त्यांच्या कवितेचे चाहते होते.

एकदां त्यांनीं 'मोमिन' यांचा—

तुम मेरे पास होते हो गोया ।

जब कोई दूसरा नहीं होता ॥

(जेव्हां अन्य कोणीहि माझ्याजवळ नसतें, तेव्हांच हे प्रेयसी !

मजजवळ असतेस. एकान्तांत आपल्या प्रियतमेचेंच ध्यान नि चिंतन चालू असतें. दुसरें कोणीं तेथें आलें कीं तें मधुर ध्यान भंग पावतें.)

हा सहजसुंदर शेर ऐकला. तेव्हां दिलदार वृत्तीच्या गालिबनीं त्याची खूप प्रशंसा केली आणि ते उद्गारले—

“मोमिनखांनीं माझा सारा कवितासंग्रह घेऊन, त्यांच्या मोबदल्यांत हा एकच श्लोक मला दिला — माझ्या मालकीचा केला — तर किती चांगलें झालें असतें ! (काश ! मोमिनखां मेरा सारा दिवान ले लेता, और सिर्फ यह शेर मुझको दे देता !)”

*

चण्याचें थालीपीठ !

लहान मुलांनाच नव्हे, तर प्रौढांनाहि 'चना जोर गरम' चें आकर्षण असतें. आबालवृद्धांच्या सर्व आवडत्या खमंग पदार्थांचा— विशेषतः तिखट-मिठाच्या पदार्थांचा— मूलाधार 'चना'च आहे. चण्याचें पीठ हें ब्रह्म. भजी, शेवगांठ्या, पाटवड्या, थालीपीठ इत्यादि सारे पदार्थ म्हणजे त्या ब्रह्माचीं विविध नामरूपें ! बेसनाच्या लाडूपासून तों झुणक्यापर्यंत सारी पाकसृष्टि हेंच त्या परब्रह्म-स्वरूप चण्याचें वैकुण्ठ !

अशा या चण्याचें माहात्म्य चणेवाल्यानें मोडक्या तोडक्या कवनांत गाईलें असलें तरी, थोर थोर कवींनीं मात्र त्याच्याकडे दुर्लक्षच करावें ना ? काय कालिदासानें थालीपीठ (स्थालिपिष्ठम्) खाल्लेंच नसेल ? काय विदर्भाच्या भवभूतीनें भर्जी-भातावर हात मारलाच नसेल ? मोरोपंतानें श्रीमंत बाबूराव बारामतीकरांच्या पाटाला पाट लावून कधीं पाटवड्या मटकावल्याच नसतील ? काय केशवसुत, गडकरी, तांबे, माधव जूलियन् यांना चण्यानें चटका लावला नसेल ? या कवींपैकीं कोणीच का चटकदार चण्यांची तरफदारी करूं नये ? नाहीं म्हणावयास तुकारामांनीं चण्यांची तरफदारी केली आहे. पण ती लोखंडी चण्यांची !

“ चणे खावे लोखंडाचे, तेव्हां ब्रह्मपदीं नाचे ” असें ते म्हणाले. पण साध्या चण्यांचे पदार्थ ब्रह्मसुख देऊं शकतात, तेथें 'लोखंडी चण्यां'चा जमशेटपूरला शोभणारा व्यापार या देहूच्या वाण्यानें कां करावा ?

...पण या अनेक कविवर्यांनीं (वास्तववादी म्हणविणाऱ्या नवकवींनीं देखील !) चण्यांची उपेक्षा (अर्थात काव्यांत, व्यवहारांत नव्हे !) केली असली, तरी उर्दूतील गजलसम्राट मिर्जा गालिव यानीं मात्र चण्याचें माहात्म्य एकदां तरी वर्णिलें आहे

हा उर्दूतील युगप्रवर्तक महान् कवि, आधुनिक संभाषणात्मक उर्दू गद्य-शैलीचा आद्य प्रणेता, मिर्जा असदुल्लाखाँ गालिव मात्र या चण्यांना विसरला नाही !

महाकवि जौकच्या मृत्यूनंतर गालिब राजकवि झाला, तेव्हां बहादुरशाहा 'जफर' (१८५७ च्या समरांत भारतीय स्वातंत्र्यवीरांनी ज्याला नेतृपद बहाल केलें, तो अखेरचा मोगल बादशाहा ; व गालिब यांचे संबंध अधिक घनिष्ठ व घरोब्याचे झाले होते. अशा त्या काळीं एकदां गालिबकडे बादशाहानें चण्याची थालिपीठें पाठविलीं. हीं थालपीठें जेव्हां गालिबच्या घरीं पोहोचलीं तेव्हां, गालिब आपल्या एका मित्रासह गप्पागोष्टी करीत नि हुक्का पीत बसला होता.

त्याचा मित्र त्याला म्हणाला, " बहादुरशाहा हा कांहीं झालं तरी बादशाहा ! त्यानें पेढेबर्फी, मसाल्याची कोंबडी वगैरे पदार्थांऐवजीं भिकार चण्यांची रोटी पाठवावी ? .. काय हा कंजुषपणा ! "

" छे, हा कंजुषपणा नव्हे आणि चणे तर मुळींच भिकार नव्हेत. " गालिब उद्गारला. " तें कसं काय बुवा ? " गालिबच्या मित्रानें विचारलें.

" ऐक. चण्याचं माहात्म्य तुला सांगतो. एकदां असं झालं कीं, 'चणे' परमेश्वराकडे तक्रार घेऊन गेले. ते म्हणाले, ' परमेश्वरा, लोक आम्हांस कुटतात, दळतात, भरडतात, भाजतात, तळतात, आमची चटणी करतात ! इतके हाल तुझ्या या दुनियेंत कोणाच्याच वांट्यास आले नसतील. तूं स्वतःला न्यायी म्हणावितोस, तेव्हां या जुलमांपासून आम्हांस वांचव.' "

पण अल्लानं त्यांना वांचविलं नाहीं. तो उद्गारला, ' अरे चण्यांनो, तुम्ही येथून ताबडतोब चालते व्हा. तुम्हांस पाहून माझ्याहि तोंडाला पाणी सुटत आहे. मी तुम्हाला खाऊन टाकीन. मी तुमच्यावरील अन्याय दूर करण्याऐवजीं, तुम्हांलाच गडू करीन. निदान माझ्याकडून तरी तुमच्यावर अन्याय न होवो ! इथून ताबडतोब निघून जा, आणि पृथ्वीवर जाऊन दुसन्यांच्या सुखासाठीं स्वतःच्या देहाचं बलिदान करा. तुम्हांस मी पुण्यवान् समजेन'...' " ही गोष्ट सांगून गालिब म्हणाला, " मित्रा, ज्यांना पाहून देवाच्या तोंडास पाणी सुटलं त्या चण्यांना भिकार कसं म्हणावयाचं ? "

इतकेंच सांगून तो गजल-सम्राट थांबला नाहीं, तर बादशाहानें पाठविलेल्या त्या चण्यांच्या थालिपीठानिमित्त त्यानें पुढील प्रशंसात्मक ' शेर ' लिहून, तो बादशाहाकडे पाठविला—

न पूछ इसकी हकीकत हुज़ूरवालाने ।
 मुझे जो भेजी है बेसनकी रोगनी रोटी ॥
 न खाते गेहूं निकलते न खुल्दसे बाहर ।
 जो खाते हजरते आदम ये बेसनी रोटी ॥

(बादशाहानें मला जें बेसनाचें थालीपीठ पाठविलें आहे, त्याची तारीफ विचारूं नकोस ! आदिमानवानें गहूं खाण्याऐवजीं जर ही 'बेसनकी रोटी' खाल्ली असती तर नंदनवनांतून बाहेर पडण्याचा प्रसंग त्यावर ओढवला नसता ! गहूं खाल्ल्यामुळें आदमला स्वर्गांतून खालीं यावें लागलें, त्याचा अधःपात झाला, असें मुस्लीम-धर्मग्रंथांत म्हटलें आहे.)

*

सैतानाची कोठडी !

मिर्जा ग़ालिब उच्च आध्यात्मिक विचारांत रमणारे, या अर्थानें धार्मिक असले, तरी कर्मकांड बिलकूल न पाळणारे या अर्थानें 'धर्मलंड'च मानले जात. उपासतापास, नमाज यांच्या जंजाळांत ते कधींच पडले नाहींत. रमजानच्या महिन्यांतहि ते 'द्राक्षकन्ये'च्या सहवारांत रममाण होत; आणि शतरंज (बुद्धिबळ), जुगार, हुक्का, पान, तंबाखू यांची संगत सोडीत नसत ! जीवन हें भोगण्यासाठींच आहे, अशी या रसिकाची दृढ धारणा होती.

एकदां ' रमजान ' च्या व्रत-वैकल्यांच्या मासांत त्यांच्याकडे त्यांचे एक मित्र व प्रसिद्ध कवि ' आजुर्दा ' हे आले. तेव्हां मिर्जासाहेब आपल्या खोलींत हुक्का पीत ' शतरंज ' खेळत होते. हा ' भ्रष्टाचार ' पाहून आजुर्दा उद्गारले, " मिर्जासाहेब, आम्हीं ' हदीस ' नामक धर्मग्रंथांत वाचलं आहे कीं, रमजानच्या पवित्र महिन्यांत सैतान बंदिस्त होतो; त्याला कैद होते. पण इथें तर सैतान मोक्याट सुटलेला दिसतो ! तेव्हां ' हदीस ' मध्ये सांगितलं आहे, तें खोटं कीं काय ? "

“ छे, छे, हदीसमध्ये लिहिलं आहे तें ठीकच आहे. इतकंच कीं सैतान जेथें कैदेंत पडतो तें ठिकाण मात्र हेंच आहे !

जहाँ शैतान मुकय्यद होता है वह यहीं तो है । ”
मिर्जांनी हंसत उत्तर दिलें.

* 27/10/22 वि. ...
मद्यपी व महात्मा ! नों दि: ...

दिल्लीच्या लाल किल्ल्यांत बादशाहा बहादुरशाहा यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक मुशायरा भरला होता. नामांकित कवि जमले होते. उत्तमोत्तम गजलांनीं मुशायरा रंगांत आला होता. ५-६ गजला म्हटल्या गेल्यानंतर, गालिब यांची पाळी आली. तेव्हां त्यांनींही एक उत्तम गजल म्हटली. तिच्या अखरच्या ओळी होत्या—

यह मसाइले तसव्वुफ यह तेरा बयान् ' गालिब ' ।

तुझे हम् वली समझते, जो न बादख्वार होता ॥

(गालिब, तुझे हे उच्च दार्शनिक विचार, आणि ही तुझी उत्कट नि उत्तम भाषाशैली ! अ हा हा, जर तूं मद्यपी नसतास तर तुला आम्हीं सिद्ध पुरुष नि योगीच मानलें असतें !)

या ओळी ऐकतांच बादशाहा थडेंनें गालिबना म्हणाले, “ छे छे, तुम्ही मद्यपी नसतांना देखील आम्ही नसतें बुवा तुम्हांस महात्मा (वली) मानलं ! ”

“ तर मग हुजूर, मी मद्यपी असतांना देखील आपण मला महात्मा मानीत आहांत ! ” हजर जबाबी गालिब उद्गारले.

*

मुसलमानांत गणना कां ?

१८५७ नंतरची गोष्ट. एकदां जहागिरीपेन्शनबद्दल पंजाबच्या लेफ्टनंटसाहेबाशीं मिर्जासाहेबांची चर्चा चालूं असतांना ते उद्गारले
“ साऱ्या आयुष्यांत मी एकहि दिवस दारू प्यायलों नसेन तर 'काफर' ;

आणि एकदां जरी नमाज पढलों असेन तर गुन्हेगार, अशी माझी धारणा आहे ! (मी दररोज मद्यपान करतो, नि कधींच नमाज पढत नाहीं.) तर मग सरकारनें माझी बंडखोर मुसलमानांत कां गणना केली, तेंच मला कळत नाही ! ”

*

अर्धा मुसलमान

मिर्जा ग़ालिब यांची कविता जशी रुबाबदार होती, तसेंच त्यांचें रूप व पोषाख देखील रुबाबदार असे. “ सुखों सफेद रंग, सरवेक़द, सीना कुशादा, चेहरा तुर्काना, बुलन्द पेशानी, चमकीली और मख़मूर आँखें, सुतवाँ नाक, भरे हुवे सुख़ रुख़सार, और दांत मोतियों जैसे, सरपर लंबे बाल और दाढ़ी मुंडी हुई. बुढापेमें बाल मुंडवा दिये थे और दाढ़ी रखली थी. ” (गोरापान वर्ण. सुरुच्या झाडासारखा उंच बांधा, रुंद छाती, चेहेऱ्याची ठेवण तुर्कासारखी, उन्नत भालप्रदेश, चमकदार नि आरक्त नेत्र, सरळ नाक, भरलेले गुलाबी गाल, मोत्यांसारखे दांत, डोईवरील केस वाढवलेले व दांढी काढलेली. म्हातारपणीं डोक्यावरचे केस काढले होते व दांढी राखली होती.) असें ग़ालिब यांचें शब्दचित्र काढण्यांत आलें आहे.

असे हे कविराज कर्नल ब्राऊन् यांना भेटावयास गेले असतां, त्यांचा पोषाख पाहून साहेबांनीं विचारलें, “ वेल्, तुम मुसलमान ? ”

“ हां अर्धा ! ” ग़ालिबनीं उत्तर दिलें.

“ याचा काय अर्थ ? ”

“ दारू पितों; पण डुकराचं मांस खात नाहीं ! (शराब पीता हूँ; सुअर नहीं खाता ।) ” ग़ालिब उत्तरादाखल म्हणाले. हें मजेशीर उत्तर ऐकून कर्नलसाहेब हंसू लागले.

*

स्त्रीलिंगी कीं पुंलिंगी ?

आपल्या मराठी भाषेत कांहीं शब्द स्त्रीलिंगी वापरतात आणि पुंलिंगीहि वापरतात. उदाहरणार्थ, कांहीं लोक ' तो चहा ' असें म्हणतात आणि कांहीं जण ' ती चहा ' असेंहि म्हणतात. कांहीं लोक ' तो गजल ' म्हणतात, तर कांहींजण ' ती गजल ' म्हणतात. ' मजा आली ' आणि ' मजा आला ' हा उभयलिंगी प्रयोगहि आपणांस परिचित आहेच. दिल्लीमध्येहि रथाला उदूत ' मोन्सिस ' (स्त्रीलिंगी व ' मुजकर ' (पुंलिंगी) असें उभयलिंगी संबोधण्याचा प्रघात आहे. तो ध्यानांत घेऊन एका मैफलींत मिर्जा गालिब यांना कोणी जिज्ञासून विचारलें " रथ हा शब्द स्त्रीलिंगी की पुंलिंगी ? मोन्सिस या मुजकर ? "

तेव्हां गालिब यांनी उत्तर दिलें, " जब रथमें औरतें बैठीं हो ता मोन्सिस, और जब मर्द बैठे हों तो मुजकर समझो." (जेव्हां रथांत स्त्रिया बसल्या असतील तेव्हां तो स्त्रीलिंगी, आणि जेव्हां पुरुष बसले असतील तेव्हां तो पुंलिंगी समजा.)

*

धिकार त्या सांथीचा !

एकदां दिल्लींत रोगराईची सांथ पसरली. तेव्हां गालिब यांचें वय सत्तरीच्या आसपास होतें. त्या दिवसांत त्यांना एका मित्राचें पत्र आलें. त्यांत दिल्लीतील त्या सांथीविषयीं विचारलें होतें. गालिबनीं पत्राला जें उत्तर दिलें, त्यांत म्हटलें आहे— " अरे, त्या सांथीची कसली चौकशी करतोस ? माझ्यासारख्या ७० वर्षांच्या म्हाताऱ्यास नि त्याच्या जवळ जवळ तेवढ्याच वयाच्या म्हाताऱ्या बायकोस, जी नेऊं शकत नाही, तिला काय सांथ म्हणायचें ? धिकार असो त्या सांथीचा ! तुफ् बरीं बबा ! "

*

कैदेंतून सुटका कोठली ?

इ. स. १८४७ मधील प्रसंग. मिर्जा गालिब तुरुंगाची हवा खाऊन परत आल्यानंतर मियाँ कालेसाहेब नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या

महंताकडे कांहीं दिवस राहिले होते. हे ' काले साहेब ' त्या काळचे एक प्रसिद्ध मुसलमान महंत असून, त्यांचा मठ जुम्मा मशिदीपार्शी होता. एके दिवशी या महंतापार्शी मिर्जा ग़ालिब बसले असतां, एक गृहस्थ तेथें आले व त्यांना म्हणाले, " कैदेंतून सुटलांत व सुखरूप परत आलांत याबद्दल मुबारक ! "

यावर मिर्जा ग़ालिब तत्काळ उत्तरले— " कौन भडुवा कैदसे छूटा है ? पहले गोरेकी कैदमें था । अब काले की कैदमें हूँ !! "

*

घोटाळ्याचा संभव

ही लखनौ येथील गोष्ट. एकदां मित्रांची मैफल बसली असतां, एकानें ग़ालिबना विचारलें, " दिल्लीकर ' आपल्या स्वतःला ' (to our self) या अर्थी आने तई असं म्हणतात, तर लखनौचे लोक आपको (आपल्याला) असं म्हणतात. यांतील अधिक शुद्ध रूप कोणतें ? "

ग़ालिब म्हणाले, " :आपको हें रूप शुद्ध नि चांगलं यांत शंका नाही. पण समजा, तुम्ही मला देवतास्वरूप (फरिश्ता खसायल) म्हटलं. आणि मी उत्तरादाखल बोललों कीं, मी आपल्याला (आपको) कुत्र्याहून हलकट समजतो, तर कदाचित् भलताच घोटाळा व्हायचा ! मीं शिवी दिली असं वाटून, तुम्हीं संतप्त व्हाल; मीं तुम्हांलाच कुत्र्याहून हलकट म्हटलं, असं समजून दुःखी व्हाल ! "

ग़ालिब यांचें हें चतुर उत्तर ऐकून सर्वजण खुष होऊन हंसूं लागले.

*

शिव्याहि धड देतां येत नाहीत !

' बुरहान-काते ' नांवाचा फारसी शब्दकोश प्रसिद्ध झाला, तेव्हां त्यावर मिर्जा ग़ालिब यांनी ' काते बुरहान ' (बुरहानच्या शब्दकोशाचें खंडन) नांवाची जळजळीत टीका लिहिली. तेव्हां मोठेंच वादरण माजलें. त्या दिवसांत कोणी एकानें मिर्जांना शिवीगाळ करणारें पत्र पाठविलें. त्यांत त्यांना आईवरून शिवी दिली होती.

तें पत्र वाचून गालिब हंसत हंसत आपल्या मित्रांना म्हणाले, “ या उल्लू माणसाला शिव्याहि धड देतां येत नाहीत. म्हातान्या माणसाला त्याच्या कन्येवरून शिवी देतात. कारण त्याचं तेव्हां मुलीवर अधिक प्रेम असल्यानें ती शिवी त्याला झोंबते. तरुण माणसाला त्याच्या पत्नीवरून शिवी देतात. कारण त्याला बायकोच सर्वोहून अधिक प्रिय असते. आणि लहान मुलाचें आईवरच अत्यंत प्रेम असल्यानें, त्याला आईवरून शिवी देतात. पण हा मूर्ख मला—७२ वर्षांच्या म्हातान्याला—आईवरून शिवी देतो, तेव्हां याच्याहून या जगांत अधिक मूर्ख कोण असेल ? ”

*

कमर-बंद आणि कलम-बंद !

नेहमीं आर्थिक विवंचनेंत असलेले मिर्जा गालिब पुस्तकें विकत घेऊं शकत नव्हते. साहजिकच, त्यांच्यापार्शी उत्तमोत्तम ग्रंथांचा संग्रह नव्हता. पण स्मरणशक्ति इतकी तीव्र होती कीं, मित्रांकडून वा ग्रंथ-संग्रहालयांतून आणलेलें पुस्तक एकदां वाचलें तरी, तें त्यांच्या मेंदूच्या कपाटांत व्यवस्थित बसत असे ! त्यांचा सारा ग्रंथसंग्रह त्यांच्या डोक्यांत होता !

गालिबच्या स्मरणशक्तीची कल्पना हालींनीं सांगितलेल्या पुढील हकीकतीवरूनहि येऊं शकेल. ‘ हाली ’ म्हणतात, “ मिर्जासाहेब रात्रीं आपल्याच तंद्रींत (आणि मदिरेच्या गोड धुंदींत ?) असतांना ‘ शेर ’ चा विचार करीत असत. त्या चिंतन-तंद्रींत ‘ शेर ’ पुरा झाला कीं ते कमरबंदीस — पायजम्याच्या नाडीस — एक गांठ मारीत. अशा प्रकारें आठ-आठ, दहा दहा गांठी मारून ते त्या काव्य-तंद्रींतच निद्रेच्या आधीन होत असत. लगेच कागद व लेखणी घेऊन ‘ शेर ’ उतरवून काढण्याचा त्यांना कंटाळा येई. आणि मग दुसऱ्या दिवशीं त्या कमरबंदीच्या गांठीकडे पाहून व आठवून आठवून एकेक ‘ शेर ’ कलमबंद (शब्द-बद्ध) करीत ! ”

● ● ●

३ गालिब यांच्या गाजलेल्या गजला

या जगांत कुणी काय बांधलें याची यादी एका नामवंत मराठी कवीने आपल्या कवितेंत दिली आहे. कोणी सोमनाथाचें देवालय बांधलें; कोणी गजनी येथें टोलेजंग राजवाडे उठविले; कोणी गगनचुंबी मिनार उभारले; कोणी प्रचंड शहरें वसविलीं; कोणी मैलोगणती लांब कालवे खोदले; कोणी संगमरवरी स्वप्न यमुनेच्या तीरावर साकार केलें ! या साऱ्या गोष्टी बराच काळ टिकतील आणि ऊन, पाऊस, वारा, धरणीकंप इत्यादि निसर्गाचे उत्पात यांनीं नामशेषहि होतील. पण महाकवींचीं त्या त्या भाषांतील काव्यें, त्या त्या भाषा शिल्पक असेपर्यंत तरी टिकून राहतात. या दृष्टीनें पाहिलें तर उपरोक्त गोष्टींहून उत्कृष्ट काव्यें अधिक टिकावू असतात. 'ताजमहाला' सारख्या भव्य मोगल कलाकृतीहून, ताजमहालाच्या परिसरांतच जन्मलेल्या मोगल कविवर्यांचें—मिर्जा गालिब यांचें—काव्य अधिक काळ टिकणार यांत शंका नाही. जोंपर्यंत उर्दू भाषा अस्तित्वांत आहे, तोंपर्यंत तेंहि अस्तित्वांत राहणारच. गालिब यांचें काव्य चिरंजीव आहे !

गजल हा उर्दू काव्याचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकार असून, त्यांतील मिर्जा गालिब यांचें सम्राटपद अद्यापि अढळ आहे. 'मीर' च्या गजलांत 'आह' (दुःखोद्गार) आहे; सौदाच्या गजलांत 'वाह' (आनंदोद्गार) आहे; दागच्या गजलांत इष्काचे बेछूट रंग आहेत; इकबालच्या गजलांतील विचारांची नि कल्पनांची उंची व खोली अप्रतिम आहे, हें सारें कबूल. पण हे सारे ढंग गालिब यांच्या गजल-संग्रहांत एकत्र झालेले आहेत आणि म्हणूनच आम्ही त्यांना गजलांचे सम्राट म्हणतो. हें विधान कांहींना कदाचित् अतिशयोक्तीचें वाटेल. पण आमच्या अल्प स्वल्प व्यासंगानुसार आम्हांस त्यांत विशेष अतिशयोक्ति वाटत नाही. या प्रकरणांत गालिब यांच्या कांहीं गाजलेल्या गजल दिल्या असून पुढील प्रकरणीं त्यांचे निवडक 'शेर' (श्लोक) दिले आहेत. त्यावरूनहि आमच्या म्हणण्याची कल्पना येईल. निदान, गालिब यांच्या प्रथमश्रेणीच्या दर्जाविषयी कोणाचेंहि दुमत राहणार नाही.

रम्य विविधता

या निवडक नमुन्यांकडे पाहिलें तरी, त्यांत किती विविधता, किती कौशल्य, भावनांचे किती रम्य उद्रेक, कल्पनांचे किती मनोज्ञ विभ्रम आढळून येतात ! ग़ज़ल म्हणजे प्रायः प्रेमगीत. त्यामुळें त्यांतील सारे विषय प्रेमासंबंधींच असावयाचे. पण या सीमित क्षेत्रांतील विविध भावना नि अनुभव ग़ालिब यांनीं आपल्या आगळ्या शैलींत मांडून ' ग़ालिबका अंदाजे बयाँ कुछ और ' ही आत्मप्रशंसा सार्थ केली आहे. त्यांत उर्दू ग़ज़लांच्या परंपरेस अनुसरून विरहाचा दर्द तर आधिक्यानें आहेच पण कोठें कोठें मीलनाचेहि सोनेरी क्षण रंगविले आहेत. प्रियतमेशीं केलेला खट्याळ नर्म विनोद, आत्मबलिदानाची भावना, सौंदर्यपूजन, उतार वयांतील तारुण्य-स्मृति, दुरदूर, उत्कंठा, ऐट, ईश्वरावरील टीका, ईश्वराची आर्ततेनें केलेली प्रार्थना, कर्मठांविषयींचा उपहास, जीवनानंद लुटण्याची निरोगी वृत्ति, मदिरा नि मदिराक्षींविषयीं आसक्ति, विरक्ति इत्यादि विविध विषय ग़ालिब यांनीं इतक्या चतुराईनें हाताळले आहेत, कीं त्यांचे ते कांहींसे क्लिष्ट ' शेर 'हि रसिक मनाचा ताबा घेतात.

अनुभवाचे हार्दिक बोल

ग़ालिब यांचें काव्य हृदयाची पकड घेतें. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, तें हृदयापासूनच निघालें आहे. ग़ालिब यांनीं या जीवनांतील ' जंवा पाडें ' सुख आणि ' पर्वताएवढें दुःख ' संवेदनाक्षम सौंदर्यवादी वृत्तीनें अनुभविलें होतें. त्यांच्या जीवनाची शमा मृत्यूची प्रभात होईपर्यंत अनेक रंगांत जळत होती ! त्यांचे बोल हे बहुतांशीं अनुभवांचे काव्यात्म बोल आहेत. केवळ ओठांपासून निघालेले वेलबुट्टीदार उद्गार नव्हेत. वर्तमान स्थितीविषयींचा असंतोष मोठें प्रभावी काव्यमय रूप घेऊन त्यांच्या लेखणीतून बाहेर पडला आहे. ग़ालिब यांच्या काव्यांतील कित्येक उद्गार आपल्या अद्वैत वेदान्ताशीं मिळतेजुळते आहेत. अखेर जग हें दुःखमय आहे, मिथ्या आहे आणि परमेश्वर हेंच सत्य होय, अशी त्यांची विचारसरणी दिसते. पण त्यांचा हा वेदान्त भरल्या पोटीं जन्मलेला नसून, जीवनाच्या कंटक-वनांत रक्तबंबाळ झालेल्या हृदयांतून निघालेला दिसतो.

एक अपरिहार्य दोष

अहो, पण हैं काय ? गालिब यांच्या काव्याचें परक्षिण करण्याचें हें स्थळ नव्हे. त्यांचें काव्य असें आहे नि तसें आहे हें सांगत बसण्याऐवजीं त्यांचे निवडक नमुने सादर करणें हेंच या प्रकरणाचें खरें प्रयोजन आहे. तरी पण कांहीं गुणगौरव सहजीं लेखणीतून बाहेर पडला. तर मग आतां त्यांचा एक - किंबहुना एकमेव - दोषहि सांगितला पाहिजे. तो दोष म्हणजे क्लिष्टपणा. हा क्लिष्टपणा येणें कांहींसें अपरिहार्यच होतें. गालिब हे फारसी भाषेचे महापंडित व उच्च दर्जाचे कवि होते. त्यांचा उर्दू काव्याचा 'दीवान' (कविता संग्रह) सापेक्षतः फार लहान म्हणजे सुमारे १८०० द्विपद्यांचा (शेरांचा) आहे. पण याहून त्यांचें फारसी वाङ्मय कितीतरी जास्ती आहे. त्यांना स्वतःला आपल्या फारसी कवित्वाचा अधिक अभिमान होता. मित्रांच्या आग्रहाखातर अथवा रुचिपालट म्हणून ते उर्दू गजलांकडे वळले. साहजिकच त्यांची आरंभीं आरंभींची रचना फारसी-शब्दप्रचुर फार असे. शिवाय थोडक्यांत भरपूर अर्थ व्यक्त करण्याची त्यांची वृत्ति. ' प्रमिताक्षरायि विपुलार्थवती ' अशी पेंचदार रचना करण्याकडे त्यांचा कल. या कारणांमुळे त्यांचें काव्य अनेक स्थळीं दुर्बोध वाटतें. त्यांच्या आरंभींच्या काळांतील चक्रदार फारसी-प्रचुर रचना पाहून टीकाकारांनीं थट्टेनें म्हटलें होतें—

कलामे ' मीर ' समझे और जवाने ' मीरजा ' समझे ।

मगर इनका कहा यह आप समझें या खुदा समझे ॥

(आम्हीं ' मीर ' आणि ' मिर्जा सौदा ' यांची भाषा समजूं शकतो. पण मिर्जा गालिब यांचें लिखाण आम्हांस समजूंच शकत नाही. त्यांचें (गालिबचें) लिखाण फार तर त्यांना स्वतःला समजत असेल किंवा परमेश्वराला !)

या टीकेचा परिणाम हळुहळू गालिब यांच्या कवितेवर होऊं लागला. त्यांनीं आपल्या गजलांतील कित्येक अति क्लिष्ट शेर काढून टाकले. गजलांचें परिष्करण केलें. पूर्वीच्या मानानें त्यांच्या रचनेंत बरीच सुबोधता आली. पण हें सर्व झालें तरी, त्यांचा फारसी-प्रचुरतेचा पीळ कांहीं अंशीं कायमच राहिला.

नारिकेल-पाक

तरी पण या दोषानें बिचकून जाऊं नका. मिर्जा ग़ालिब यांचें काव्य हें 'द्राक्षांपाक' नसून 'नारिकेल पाक' आहे ! कठीण शब्दांचें कवच फोडून त्याचा कांहीं भाग, आम्ही रसीकांस अर्पण करीत आहोंत. या प्रकरणांत दिलेल्या १२ निवडक गजलांपैकीं बहुतेक गजला आपण बोलक्या चित्रपटांतून वा रेडिओवरून पूर्वीच ऐकल्याहि असतील. आतां त्यांचा अर्थ नीट कळल्यावर, कै. सैगल, श्री. तलत् महंमद, सुरैय्या इत्यादींच्या ध्वनिमुद्रिकांतून बाहेर पडलेलीं हीं गीतें आपणांस अधिकच दिलखेंचक वाटतील. प्राचीन उर्दू गजलांत एका द्विपदीचा संबंध दुसऱ्या द्विपदीशीं असतोच असें नाही. कित्येक गजलांतील द्विपद्या केवळ यमकांच्या बंधनानें एकमेकांशीं जोडलेल्या असतात. येथें ज्या गजला देण्यांत आल्या आहेत, त्यांतील रसाच्या वा भावनेच्या विशिष्ट सूत्रांत बसूं न शकणाऱ्या विसंवादी द्विपद्या शक्यतां काढून टाकलेल्या आहेत. आधीं मूळ द्विपदी, मग तिचा भावार्थ (शब्दशः अर्थ नव्हे) व गजलाच्या अखेरीस कठीण शब्दांचे अर्थ अशा क्रमानें आम्हीं ही गालिबच्या खुमासदार गजलांची मिठाई तुमच्यापुढें मांडली आहे.—

शारदेचिये चंद्रकळे- । मर्जी अमृतकण कोवळे ।

ते वेंचती मनें मवाळे । चकोर-तलगे ॥

त्याप्रमाणेंच घ्या या गजलांचा आस्वाद—

●
दुर्बळ हृदया !

दिले नादान् तुझे हुवा क्या है ? ।

आखिर इस दर्दकी दवा क्या है ? ॥ १ ॥

(नादान हृदया, तुला झालें आहे तरी काय ? अखेर तुझ्या व्यथेवर औषध तरी कोणतें आहे ?)

हम् हैं मुश्ताक् और वो बेजार् ।

या इलाही ! ये माजरा क्या है ? ॥ २ ॥

(आम्हांस तिची तीव्र अभिलाषा ति ती तर आमच्या प्रेमानें बेजार झालेली, कंटाळलेली ! देवा, ही काय विचित्र घटना आहे ?)

मै भी मुँहमें ज़बान् रखता हूँ ।

काश् पूछो के मुद्दा क्या है ? ॥ ३ ॥

(मलाहि तोंड आहे म्हटलं. मलाहि वाचा आहे. पण माझं काय म्हणणं आहे, हें विचारशील तर ना ?)

हम् को उनसे वफ़ाकी है उम्मीद ।

जो नहीं जानते वफ़ा क्या है ॥ ४ ॥

(जिला निष्ठा ही काय चीज आहे तेंहि ठाऊक नाहीं, जी इमानदारी जाणतच नाहीं, तिजपासून आम्ही इमानदारीची अपेक्षा करतो. आमची वेडी आशा ही अशी आहे !)

हां भला कर् तेरा भला होंगा ।

और दरवेश् की सदा क्या है ॥ ५ ॥

(' दुसऱ्याचें भलें कर, मग तुझेंहि भलें होईल ' याविना माझ्यासारख्य फकीराचा दुसरा कोणता पुकार आहे ?)

जान तुम पर निसार करता हूँ ।

मै नहीं जानता दुवा क्या है ? ॥ ६ ॥

(बस्, तुझ्यावरून हा जीव ओवाळून टाकावा, एवढेंच मला माहित आहे. तुझी आळवणी, विनवणी, कशी करावी हें मी कांहीं जाणत नाहीं.

अथवा,

मी तुझ्यासाठीं माझें बलिदान करीत आहे. या माझ्या इमानदारीवर प्रसन्न होऊन, परमेश्वर मला काय आशीर्वाद देईल, कोणती कृपा करील हें मी जाणत नाहीं.)

नादान-दुर्बळ; दर्द-दुःख, व्यथा; दवा-औषध; मुश्ताक-आसक्त; बेजार-उबगलेला, कंटाळलेला; माजरा-घटना; जबान-वाचा; वफ़ा-निष्ठा, इमानदारी; दरवेश-फकीर; सदा-आवाज, पुकार; निसार करना-कुर्बान करणें, बलिदान करणें; दुवा-प्रार्थना, आशीर्वाद.

हेंही नसे थोडकें

इश्क मुझको नहीं, वहशत ही सही ।

मेरी वहशत , तेरी शुहरत ही सही ॥ १ ॥

(हे प्रिये, मला तुझें प्रेम लाभत नाहीं, तर तें न लाभो बिचारे ! 'प्रेम होईना तुझ्यानें, राहूं दे तें बापुडे !' पण तुझ्या प्रेमाचें वेड तर मला मिळेल ना ? बस तेंहि पुरे आहे. माझ्या प्रेम-वेडामुळें तुझी कीर्ति सर्वत्र गाजो. मला त्यांतहि समाधान आहे !)

कता कीजे न ताल्लुक हमसे ।

कुछ नहीं है तो अदावत ही सही ॥ २ ॥

(कृपा करून आमचा संबंध तोडूं नकोस. दुसरें कांहीं नाहीं, तर निदान माझ्याशीं वैर धरिलेंस तरी चालेल ! शत्रुत्वाचा का होईना, संबंध असूं दे !)

मेरे होनेमें है क्या रुस्वाई ? ।

ऐ वो मज़लिस नहीं, खिलवत ही सही ! ॥ ३ ॥

(मी यथें सैफलींत तुजजवळ असलों तर तुझी काय अपकीर्ति होणार आहे ? पण ठीक. अग मी तुला सैफलींत नकोसा वाटत असेल, तर एकांतांतहि भेट चालेल !!)

हम् भी दुश्मन् तो नहीं हैं अपने ।

गैर को तुझसे मोहब्बत ही सही ॥ ४ ॥

(आमच्या प्रतिस्पर्ध्यास तुझी मोहब्बत मिळत असेल तर ती मिळो. त्याच्या भाग्याचा हेवा करून काय उपयोग ? अग, पण आम्ही तुझे दुश्मन तर नाहीं ना ? मग आम्हांसहि तुझें प्रेम कां मिळूं नये ?)

हम् कोई तर्कें-वफा करते हैं ? ।

न सही इष्क, मुसीबतही सही ॥ ५ ॥

(आम्ही संकटाच्या भीतीनें प्रेमाचा त्याग करणारे का आहोंत ? तुझें प्रेम नाहीं तर नाहीं, निदान तुझ्या प्रेमापायीं आलेलीं संकटें तर आम्हांस मिळतील ना ?)

हम भी तसलीमकी खू डालेंगे ।

बेनियाज़ी तेरी आदत ही सही ॥ ६ ॥

(बे-पर्वाईची तुला तर संवयच आहे. ठीक आहे, तोहि चालेल ! आम्हीं तुझ्या बेपर्वाईपुढें मान वांकविण्याची संवय स्वतःला जडवूं.)

यारसे छेड चली जाये 'असद' ।

गर नही वस्ल, तो हसरत ही सही ॥ ७ ॥

(हे 'असद', या ना त्या प्रकारें प्रियतमेशीं छेडछाड चालू असावी. तिचें मीलन नाही तर नाही, निदान तिच्या अप्राप्तीचें दुःख तर मिळेल ना ? हेंही नसे थोडकें !)

इष्क-प्रेम; वहशत-पागलपण; शुहरत-कीर्ति; कतां करना-तोडणें; ताल्लुक-संबंध; अदावत-वैर; रुस्वाई-फजीती, बदनामी; मज्लिस-मैफल; खिलवत-एकांत; गैर-परका; तर्कवफ़ा-निष्ठेचा त्याग; मुसीबत-संकट, आपत्ति; तसलीम-मान तुकविणें, स्वीकार; खू-संवय; बेनियाज़ी-बेपर्वाई; वस्ल-मीलन; हसरत-अप्राप्तीचें दुःख, अतृप्त आकांक्षांची हुरहूर; यार-प्रेम-पात्र, प्रेयसी, प्रियकर.

केवढें हें दुर्भाग्य !

गैर ले महफ़िलमें बोसे जाम के ।

हम रहे यौं तिश्ना लब्ज़ पैगाम के ॥ १ ॥

(परक्यांनीं तुझ्या मैफलींत तूं दिलेल्या मदिरेच्या चषकांना ओठ लावावेत, त्यांचें चुंबन घ्यावें आणि आमचे ओठ मात्र तुझ्या संदेशाचे (ध्वन्यर्थानें चुंबनाचे) प्यासे राहावेत हें केवढें दुर्भाग्य !)

ख़स्तगीका तुमसे क्या शिकवा के ये ।

हथकंडे है चखें नीली फामू के ॥ २ ॥

(आम्ही या दुःस्थितीची तक्रार तुझ्यापाशीं कां करावी ? तुला व्यर्थ लेल कां लावावा ? हा सारा दुर्वैवाचा खेळ आहे.)

दिलको आंखोंने फसाया क्या मगर् ।

ये भी हल्के है तुम्हारे दाम के ॥ ३ ॥

(तुझ्या डोळ्यांनीं मला फसविलें. तुझे ते डोळे म्हणजे माझी पारध करण्यासाठीं तूं पसरलेलें गोल जाळेंच आहे.)

इस्कने 'गालिब' निकम्मा कर दिया ।

वर्ना हम् भी आदमी थे काम के ॥ ४ ॥

(अहो, या मोहब्बतीपायींच हा गालिब कामांतून गेला. नाहीतर हाहि मोठा कर्तृत्ववान् माणूस होता.)

गैर-परका; बोसा-चुंबन; जाम-मन्न-पात्र, दारुचा प्याला; पैगाम-संदेश, भाषण, शब्द; तिश्ना-तहानलेला; लब-ओठ; खस्तगी-दुःस्थिती; शिकवा-गाव्हाणें, तक्रार; हथकंडे-खेळ; चर्खें नीली फाम के-निळसर आकाशाचे (दैवाचे); दाम-जाळें; वर्ना-नाहीतर, एरव्हीं.

प्रतीक्षा

आह को चाहिये यक् उम्र असर् होने तक ।

कौन जीता है तेरी जुल्फ के सर् होने तक ॥ १ ॥

(प्रेमिकाचा निश्वास सफल होण्यास सारी जिदगी व्यतीत होते; प्रेमाचा निश्वास सुफलित होण्याकरितां एक युग लोटावें लागतें ! पण इतका वेळ मी जिवंत राहीन; तूं माझी होईपर्यंत मी जगेल, याचा भंरवसा काय ?)

दाम हर मौजमें है हल्कये सदकाम नहंग ।

देखें क्या गुजरे है कतरेपे गुहर होने तक ॥ २ ॥

(अनेक प्रकारचे नक्र ज्यांत दवा धरून बसले आहेत अशीं लाटांचीं वर्तुळाकार जाळीं समुद्रांत असतात. अशा त्या संकटमय सागरांतून मार्ग काढीतच जलबिंदूचें मौक्तिकांत रूपांतर होतें. जलबिंदूला मोत्याचें रूप प्राप्त होईपर्यंत अनेक प्रकारच्या संकटांना तोंड द्यावें लागतें. प्रेमाचेंहि असेंच आहे. त्याची सफलता होण्यापूर्वीं त्याला अनेक संकटांतून जावेंच लागतें.)

आशिकी सब्र तलब् और तमन्ना बेताब् ।

दिल का क्या रंग करुं खूने जिगर् होने तक ॥ २ ॥

(प्रेमाच्या बाबतींत यशस्वी होण्यास सबूरी पाहिजे, सहनशीलता पाहिजे. पण इकडे तर माझ्या मनीषा बेचैन होऊन उसळत आहेत; उतावीळ झाल्या आहेत. सबूरी व उतावीळपणा यांच्या संघर्षांत काळीज रक्तबंबाळ होईपर्यंत मी हृदयाला कसे सांभाळू ?)

हमने माना के तगाफुल् न करोगे; लेकिन् ।

खाक् हो जायेंगे हम् तुमको खबर होने तक ॥ ३ ॥

(तूं आमची उपेक्षा करणार नाहीस, असें आम्ही गृहीत धरलें आहे. पण असें मानलें तरी, आमच्या दुःखाची खबर, आमच्या प्रेमाची दाद, तुला लागेपर्यंत आम्ही मातींत मिळून जाऊं त्याची काय वाट ?)

परतवे खूरसे है शबनम् को फना की तालीम् ।

मै भी हूँ इक इनायत् की नजर होने तक ॥ ४ ॥

(सूर्याचें ऊन म्हणजे दंर्बिंदूला मिळणारा विनाशाचा धडाच ! तूं त्या सूर्याप्रमाणें आहेस, तर मी दंर्बिंदूप्रमाणें. तुझ्या नजरेचा किरण पडेपर्यंतच मी जिवंत राहणार !)

गमे हस्ती का 'असद्' किससे हो जुजु मर्ग इलाज ।

शमा हर रंगमे जलती है सहर होने तक ॥ ५ ॥

(हे 'असद' ! जीवनाच्या दुःखावर मरणाखेरीज दुसरा कोणता उपाय आहे ? पहा कीं, सकाळ होईपर्यंत मेणबत्तीला निरनिराळ्या रंगांत, नानाविध दुःखांनीं, जळतच राहावें लागतें. अरुणोदयानंतर ती विज्ञेल-तिचा मृत्यु होईल - तेव्हांच तिचें दुःखानें जळणें समाप्त होतें.)

आह-निश्वास; उम्र-आयुष्य; असर होना-प्रभावी होणें, सफळ होणें; जुल्फ-केसांची बटा, केशकलाप; दाम-जाळें; मौज-लाट; हल्कये सदकाम-असंख्य वर्तुळें; नहंग-नक्र; आशिकी-प्रेम; सब्रतलब्-सबूरीची आवश्यकता; तमन्ना-मनीषा, आकांक्षा; बेताब-बेचैन; जिगर्-काळीज; खून-रक्त; तगाफुल-उपेक्षा; परतवे खूर-सूर्याचीं किरणें;

शबनम-दंवबिंदु; फ़ना-विनाश; तालीम-शिक्षण; इनायत-कृपा;
हस्ती-जीवन, अस्तित्व; मर्ग-मृत्यु; जुज-शिवाय; सहर-प्रभात;
शमा-दिवा, ज्योति.

तें आमच्या नशिबींच नव्हतें !

ये न थी हमारी किस्मत जो विसाले यार होता ।
अगर और जीते रहते, यही इन्तजार होता ॥

(प्रियेचें मीलन आमच्या नशिबांतच नव्हतें. आणखी कांहीं काळ जिवंत राहिलों तरी आमचें हें दुर्भाग्य थोडेंच बदलणार आहे ? ही प्रतीक्षाच आमच्या नशिबीं अखंड लिहिलेली आहे.)

तेरे वादे पै जिये हम तो यह जान झूट, जानां ।
कि खुशीसे मर न जाते अगर एतिवार होता ॥

(‘तूं मीलनाचें जें वचन दिलेंस, त्याच्यावर विश्वास ठेवून आम्ही-जिवंत राहिलों’ अशी जर तुझी कल्पना असेल, तर ती साफ खोटी आहे. अग, तुझ्या वचनावर खरोखरच आमचा विश्वास असता, तुज्जें वचन आम्हांस खरें वाटलें असतें, तर आम्ही आनंदाच्या अतिरेकानेंच मरण पावलों नसतों का ? पण आम्ही तर अद्यापि जिवंत आहोंत. त्याअर्थीं तुज्जें वचन खोटें असल्याविषयीं आमची खात्री आहे, हें सिद्ध होतें.)

यह कहाँकी दोस्ती है के बने है दोस्त नासेह ।
कोई चारासाज होता, कोई गम-गुसार होता ॥

(आम्ही असे तुझ्या विरह-दुःखांत होरपळत असतांना आमचे मित्रहि तें दुःख कमी करूं शकत नाहोंत. ते उलट आम्हांस उपदेशाचे घुटके पाजतात दोस्तहि जर उपदेशक झाले, प्रवचनकार झाले, तर त्यांच्या दोस्तीस दोस्ती कोण म्हणेल ? मैत्रीची ही अजबच तन्हा झाली. कोणी दुःखावर इलाज करणारा, वा कोणी दुःख दूर करणारा, दुःखांत सहभागीं होणारा, मित्र मला पाहिजे होता.)

ग़म अगर्चे जाँगुसल है, पै कहाँ बचे के दिल है ।

ग़मे इश्क गर न होता, ग़मे रोज़गार होता ॥

(' इश्काच्या फंदांत पडूं नकोस. त्याच्या दुःखानें तूं नाश पावशील ' इत्यादि उपदेश मला अनेकजण करतात. पण त्यांना हें कळत नाहीं कीं ह्या हृदयास दुःखापासून सुटका नाहीं. तें या ना त्या प्रकारचें दुःख सोसण्यासाठीच आहे. इश्काचें दुःख प्राण-हारक आहे हें कबूल. परंतु, माझ्यामार्गे हें प्रेमाचें दुःख नसतें, तर रोजगारीचें दुःख लागलें असतें. कोणत्या ना कोणत्या सांसारिक दुःखानें माझा पिच्छा पुरविलाच असता !)

हुये हम जो मरके रुसवा हुए क्यों न गर्के दरिया ।

न कभी जनाजा उठता न कहीं मजार उठता ॥

(आम्ही तुझ्या प्रेमापायीं मरून फुकट बदनाम झालों. त्यापेक्षां आम्ही समुद्रांत कां बुडालों नाहीं ? तसें झालें असतें तर आमची कबर बांधावी लागली नसती आणि आमची शव-पेटिका उचलण्याचेहि कष्ट कोणाला पडले नसते.)

विसाल—मीलन; इन्तजार—प्रतीक्षा; वादा—वचन; एतिबार—विश्वास, भरंवसा; नासेह—उपदेशक; चारासाज—दुःखावर इलाज करणारा; ग़मगुसार—दुःखांत सहभागी होणारा; जाँगुसल्—जीव घेणारें; रोज़गार—संसार, प्रपंच; ग़म—दुःख; रुसवा—बदनाम; जनाजा—शव-पेटी; मजार—कबर.

● तें हृदय आतां कोठें ?

अर्जे नियाजे इश्क के काबिल नहीं रहा ।

जिस दिले नाज था मुझे वो दिल नही रहा ॥

(मी आतां प्रेमाचीं अर्जवें, वितंत्या इत्यादि खटपट करण्यास लायक राहिलों नाहीं. आणि ज्या प्रियतमेच्या हृदयाचा मला मोठा अभिमान होता, तें तिचें हृदयहि आतां तसें राहिलें नाहीं. (अथवा ज्या माझ्या हृदयाचा मला अभिमान वाटत होता तें हृदय आतां तसें राहिलें नाहीं, तें दुर्बल बनलें आहे)...))

जाता हूं दागे हसरते हस्ती लिये हुवे ।

हूं शमे कुश्ता, दरखूरे महफिल नही रहा ॥

(मी आतां एक विझलेला दीप बनलों आहे, कीं जो मैफलींत ठेवण्याच्या लायक उरला नाही. अतृप्त आकांक्षांचे व्रण हृदयांत बाळगून मी आतां येथून चाललों आहे.)

गो मै रहा रहीने सितम् हाये रोजगार ।

लेकिन् तेरी खयालसे गाफिल नही रहा ॥

(हे प्रेयसी, इतकेंच लक्षांत असूं दे कीं, जरी मी जगाच्या कटुतेचा नि छळाचा विषय झालों असलों, तरी त्या स्थितींतहि तुझें चिंतन मी कधींहि सोडलें नाही.)

दिलसे हवाये किश्ते वफा मिट गयी के वाँ ।

हासिल सिवाये हसरते हासिल नही रहा ॥

(माझ्या हृदयांतील निष्ठेचें वातावरण नाहीसें झालें असून, तेथें आतां अतृप्त आकांक्षाच्या हुरहुरीवांचून दुसरें कांहीं उरलें नाही. हुरहुरीविना अन्य कोणतेंहि फळ आम्हांस प्राप्त झालें नाही.)

बेदादे इष्कसे डरता नही 'असद' ।

जिस् दिलपे नाज था मुझे वो दिल् नही रहा ॥

(हे 'असद' मी प्रेमाच्या अन्यायाला मुळींच घाबरत नाही. वाईट इतकेंच वाटतें कीं, ज्या हृदयावर मी प्रेम केलें, ज्याचा अभिमान मला होता, तें हृदय आतां तसें राहिलें नाही.)

अर्जे नियाजे इश्क-प्रेमापार्यी करावयाच्या विनवण्या इत्यादि, प्रेमाची खटपट; काबिल-लायक; नाज-अभिमान, गर्व; दाग-व्रण, डाग; हसरते हस्ती-जीवनाच्या अतृप्त आकांक्षा; कुश्ता-विझलेला; दरखूर-लायक, योग्य; रहीन-ऋणी; सितम-जुलूम, पीडा; गो-जरी, जणूं; खयाल-कल्पना, चिंतन; किश्ते वफा-प्रेम-निष्ठेचे कष्ट-उद्योग; वाँ-तेथें; हासिल-परिणाम, प्राप्ति, फलित; बे-दाद-अन्याय.

दुश्मनहि दुःखित झाले !

कहता है कौन नालये बुलबुलके बे-असर् ।

पर्देमे गुल्के लाख जिगर चाक हो गये ॥ १ ॥

(बुलबुलाच्या आर्त आक्रंदनाला तिष्प्रभ कोण म्हणेल ? पहा त्या गुलाबाकडे. त्याच्या काळजाचे - पाकळ्यांचे - तुकडे तुकडे होऊन गेले आहेत ! प्रेमिकाचें आक्रंदनहि अगदींच व्यर्थ समजू नकोस.)

पूछे है क्या वजूद व अदम् अहले शौक़्ता ।

आप अपनी आगके ख़सो ख़ाशाक् हो गये ॥

(अरे, प्रेमिकांची हालहवाल काय पुसतोस ? ते तर आपल्या स्वतःच्याच प्रेमाग्नीत वाळलेल्या गवताप्रमाणें - केरकचऱ्याप्रमाणें - जळून भस्म झाले आहेत.)

करने गये थे उससे तगाफुल्का हम गिला ।

की एकही निगाह के बंस ख़ाक् हो गये ॥

(तिनें केलेल्या उपेक्षेची तक्रार घेऊन आम्ही तिजकडे दाद मागण्यास गेलों. तों काय ? तिनें एका कटाक्षाचा अग्निबाण मारून आमची राखरांगोळी करून टाकली.)

इस् रंगसे उठायी कल् उसने ' असद ' की लाश ।

दुश्मन् भी जिसको देखके ग़मनाक् हो गये ॥

(तिनें काल ' असद 'चें - माझें - प्रेत अशा कांहीं तुच्छतेनें व बेपर्वाईनें उचललें, कीं तें पाहून माझे प्रतिस्पर्धीहि दुःखित झाले.)

नाला-आक्रोश, आक्रंदन; असर-प्रभाव; जिगर-काळीज; चाक हो जाना-तुकडे तुकडे होणें, छिन्नभिन्न होणें; शौक़-रसिकता, प्रेम; अहले शौक़-प्रेमिक; ख़स-गवत; ख़सो ख़ाशाक्-काडी कचरा; तगाफुल-उपेक्षा; गिला-तक्रार, ओरड; निगाह-दृष्टि, कटाक्ष; रंग-ढंग, प्रकार; लाश-प्रेत; ग़मनाक्-दुःखी.

आंश्रुदन

००५०

दिल ही तो है, न संगो खिस्त, दर्दसे भर न आये क्यों ?
रोयेंगे हम हजार बार, कोई हमे सताये क्यों ? ॥ १ ॥

(अखेर, आमचें हें हृदय हृदयच आहे. तें कांहीं दगडधोंडा नव्हे. मग तें दुःखानें कां भरून येणार नाही ? आम्ही त्या दुःखानें व्याकुळ होऊन हजार वेळां रडूं. अशा स्थितींत आम्हांस कोणी कां ताप द्यावा ?)

दर नहीं, हरम नहीं, दर नहीं, आस्तान् नहीं ।

बैठे है रहगुजरपे हम, ग़ैर हमे उठाये क्यों ? ॥ २ ॥

(हें कांहीं मंदिर नाही, मशीद नाही, कोणाचें घर नाही, अथवा घराचा उंबरठाहि नाही. आम्ही आमरस्त्यावर बसलों आहोंत. तेथूनहि आम्हांस कोणीं कां उठवावें ? आम्हांला कोठेंच थारा मिळूं नये काय ?)

कैदे हयात् व बंदे गम अस्लमे दोनों एक हैं ।

मौतसे पहले आदमी ग़मसे नजात पाये क्यों ? ॥ ३ ॥

(अहो, जीवनाची कैद नि दुःखांचें बंधन वस्तुतः एकच आहेत. जीवन म्हणजेच दुःख नि दुःख म्हणजेच जीवन ! मग मृत्यूपूर्वी माणूस कधीं तरी दुःख-मुक्त होईल काय ?)

वाँ वो गुरूरे इज्जोनाज; याँ यह हिजाबे पासे वज़अ ।

राहमें हम मिलें कहाँ, बज्ममें वो बुलायै क्यों ? ॥ ४ ॥

(आमची व्यथा, आमची अडचण, काय सांगावी ? तिला तिच्या इभ्रतीचा नि नखन्यांचा गर्व आहे, आणि आम्ही तर संकोची व स्वाभिमानी आहोंत ! मग आमची गांठ रस्त्यांत पडावी कशी ? आणि तिनें आम्हांस तिच्या बैठकींत बोलवावें कां ?)

ग़ालिबे खस्ता के बगैर कौनसे काम बंद है ? ।

रोइये जार जार क्या, कीजिये हाय हाय क्यों ? ॥

(या विपद्ग्रस्त गालिबविना दुनियेतील कोणतीं कामें अडून राहिलीं आहेत बरें? मग हें घाय भोकलून रडणें कशासाठीं? आणि 'हाय हाय' असें आक्रंदन करण्याचें तरी कारण काय?)

संग-दगंड; खिश्त-वीट; दैर-मंदिर; हरम-मशीद, दर-घर; आस्तान-उंबरठा; रहगुजर-हमरस्ता; हयात-जीवन; बंद-बंधन; नजात-सुटका; गुरुर-गर्व; इज्जोनाज-इभ्रत व नखरा; हिजाब-संकोच; बज्म-मैफल; राह-रस्ता; वज़अ-स्वाभिमान; पास-जतन करणें, सांभाळणें; खस्ता-विपद्ग्रस्त.

विषण्ण भग्न-हृदय.

कोई उम्मीद बर नहीं आती ।

कोई सुरत नजर नहीं आती ॥ १ ॥

(कोणतीच आशा सफळ होत नाही. कोणताहि मार्ग मला दिसत नाही.)

मौतका एक दिन मुऐयन् है ।

नींद क्यों रातभर नहीं आती ? ॥ २ ॥

(मृत्यूचा एखादा दिवस निश्चित ठरलेला असतो. त्या दिवसाखेरीज अन्य कोणत्याहि दिवशीं मरण मागूनहि मिळत नाही. पण झोपेला काय झालें आहे? ती रात्रभरांत कां बरें येत नाही?)

आगे आती थी हाले दिलपे हँसी ।

अब किसी बातपर नहीं आती ॥ ३ ॥

(पूर्वीं मी इतका सहनशील नि नेहमीं हसतमुख राहणारा होतो, कीं हृदयाच्या दुःस्थितीला देखील मी हंसत असे. पण आतां माझा जीव इतका विटला आहे, कीं मला कोणत्याच गोष्टीचें हंसूं येत नाही; आनंददायी गोष्टींनींही मी हर्षित होत नाहीं.)

जानता हूँ सवाबे ताअतो जुहद् ।

पर तबीयत् उधर नहीं आती ॥ ४ ॥

(सदाचरणानें पुण्य प्राप्त होतें हें मी जाणतो, पण काय करूं ? माझें मनच तिकडे वळत नाही ' जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति : ! ')

है कुछ ऐसी ही बात जो चुप हूं ।

वर्ना क्या बात कर नहीं आती ? ॥ ५ ॥

(हृदयाला अशा कांहीं तीव्र व विचित्र जखमा झालेल्या आहेत, कीं त्या सहन करणें बरें, पण कथन करणें बरें नाही. अशा कांहीं अपरिहार्य कारणां-स्तवच मी मूक आहे. एरव्हीं, आम्हांस बोलतां का येत नाही ? आमच्यापाशीं भाषणचातुर्य का नाही ?)

दागे दिले गर् नजर नहीं आता ।

बू भी ऐ चारागर ! नहीं आती ? ॥ ६ ॥

(माझ्या व्यथेवर इलाज करूं पाहणाऱ्यांच्या स्थूल दृष्टीला मी काय म्हणूं ? म्हणतात कीं आम्हांला तर कांहीं रोग दिसत नाही ! वा रे वद्यराज ! अरे माझ्या हृदयाचा आंतल्या आंत असलेला व्रण तुला दिसत नसेल. पण तो आंत जळत असतांना त्याचा वासहि तुला येत नाही काय ?)

हम वहाँ है जहाँसे हमको भी ।

कुछ हमारी खबर नहीं आती ॥ ७ ॥

(आम्ही अशा ठिकाणीं, अशा विमनस्क अवस्थेंत आहोंत, कीं आम्हांस स्वतःची देखील जाणीव उरली नाही.)

मरते हैं आरजूमें मरने की ।

मौत आती है, पर नहीं आती ॥ ८ ॥

(मरणाच्या अभिलाषेंत आम्ही मरत आहोंत ! मरण निश्चित येतें म्हणतात. पण काय करावें, तें अजून येत नाही.)

काब्रे किस मुंहसे जावोगे ' गालिब ' ।

शर्म तुमको मगर नहीं आती ॥ ९ ॥

(बरें, मरणापूर्वीं मक्केची यात्रा करून मनःशांति मिळवावी म्हणावें, तर मनांत विचार येतो, " अरे गालिब, तूं हा असा मद्यपी, छंदीफंदी, पापी !

मग त्या पवित्र काव्यास तूं कोणत्या तोंडानें जात आहेस ? बहुशः तूं लाज गुंडाळून ठेवलेली दिसते ! ”)

बर आना—बहरणें, सफळ होणें; सुरत—चेहेरा, मार्ग; मुऐयन—निश्चित; हाले दिलपे—हृदयाच्या स्थितीवर; जुहद—सदाचरण; ताअत—आज्ञा-पालन, धर्माज्ञापालन; सवाब—पुण्य; तर्बियत—प्रवृत्ति, मनोवृत्ति; बू—वास; चारागर—वैद्य; आरजू—अभिलाषा, इच्छा; काबा—मकेंतील पूजास्थान.

विजनवास

रहिये अब ऐसी जगह चलकर जहाँ कोई न हो ।

हमसुखन कोई न हो, और हमजबाँ कोई न हो ॥ १ ॥

(आतां अशा ठिकाणीं रहावेसें वाटते, कीं जेथें कोणीहि मनुष्य असणार नाही. तेथें आपल्याशीं बोलणारा कोणी नसावा.)

बेदरो दीवारसा इक घर बनाया चाहिये ।

कोई हमसाया न हो, और पासबाँ कोई न हो ॥ २ ॥

(ज्याला दारें नाहीत व भिंतीहि नाहीत असें घर आपण बनविलें पाहिजे. म्हणजेच, आकाशाचें छत असलेलें ओसाड ठिकाण हेंच आपलें घर आपण समजूं या ! तेथें कोणी आपला शेजारी नसावा, अथवा रखवाल-दारहि नसावा.)

पडिये गर बीमार तो कोई न हो तीमारदार ।

और अगर मर जाइए तो नौहाख्वाँ कोई न हो ॥ ३ ॥

(त्या 'शय्याभूमितलं दिशोऽपि वसनं' अशा ठिकाणीं आपण आजारी पडलों, तर आपली शुश्रूषा करणारा कोणी नसावा. आणि मरण पावलों तर कोणी अश्रु ढाळणाराहि नसावा !)

हमसुखन व हमजबाँ—आपल्याशीं बोलणारा, आपल्याशीं बातचीत करणारा; बेदरो दीवार—दरवाजे व भिंती नसलेले; हमसाया—शेजारी;

पासवाँ-संरक्षक, रखवालदार; तीमारदार-सेवा-शुश्रूषा करणारा;
नौहाख्वाँ-शोक करणारा, अश्रु ढाळणारा.

आठवण

[ऐन तारुण्यांतील इष्काच्या स्मृति पुन्हा जागृत झाल्या आहेत. तें धुंद जीवन पुन्हा जगावेंसें वाटूं लागलें आहे. फुलांनीं बहरलेलीं तीं उद्यानें, त्या रसील्या मैफली, त्या गांठीभेटी, ती अटीतटी, मदिरेनें धुंद झालेल्या नेत्रांनीं मदिराक्षीला तासन् तास न्याहाळणें, तिच्या जुलमांनीं हृदयाचे तुकडे तुकडे होणें, ते बदामी नेत्र, तें प्रेमपत्र, ती प्रतीक्षा, ती उपेक्षा या साऱ्या गोष्टी आठवत असून, पुन्हा त्यांची अभिलाषा मनांत उसळली आहे. अशा अवस्थेंत रचलेली ही एक अतिशय सुंदर गजल आहे. तींत वारंवार वापरलेला 'फिर् (पुन्हा)' हा शब्द किती सूचक आहे ! त्यानें ही करुण जाणीव वारंवार सूचित केली आहे कीं, "ते हि नो दिवसा गताः । गेले ते नवयौवनाचे चंदेरी दिवस; आतां उरल्या आहेत केवळ त्यांच्या आठवणी ! ".....चित्तवृत्ति शक्य तितक्या कोमल करून वाचा—]

मुद्दत हुई है यार को मेहमाँ किये हुये ।

जोशे कद्दहसे बज्मे चरागाँ किये हुये ॥ १ ॥

(प्रेयसीला पाहुणी करून, तिच्या सन्मानार्थ मोठ्या उत्साहानें मी मद्यपात्रांची आरास करून मैफल सजविली होती. त्यास आतां अनेक दिवस झाले आहेत.)

करता हूं जमा फिर जिगरे लख्त-लख्तको ।

मुद्दत हुयी है दावते मिजगाँ किये हुये ॥

(तिनेच माझ्या हृदयाचे जे तुकडे तुकडे करून टाकले होते, ते पुन्हा एकत्र जोडीत आहेत. कारण माझें हृदय छिन्नभिन्न करण्यासाठीं तिच्या पापण्यांना आमंत्रण देण्याचा जो धुंद खेळ मी खेळलों, त्याला आतां बरेच दिवस झाले आहेत. आतां पुन्हा हृदयभंगाची ती क्रीडा खेळायची, तर आधीं हृदयाचे तुकडे जमा करून तें सांघावयास नकोत काय ?)

फिर वजे एहतियातसे रुकने लगा है दम् ।
बसों हुये हैं चाके गरेबाँ किये हुये ॥

(प्रेम-वेडाच्या भरांत स्वतःचे कपडे टरटरा फाडून टाकल्याला अनेक वर्षे झालीं आहेत. पण आतां पुन्हा श्वास अवरुद्ध होऊं लागला आहे, जीव गुदमरुं लागला आहे. ती येणार या कल्पनेनें पुन्हा मनःस्थिति पूर्ववत् होऊं लागली आहे.)

फिर् गर्मे नाला हाये शरर्बार है नफ़स् ।
मुदत हुयी है सैरे चिरागा किये हुये ॥

(पुनश्च निश्वासांत दाहकता प्रकट होत आहे. उष्ण निश्वासांनीं, दाहक निश्वासांनीं, मीं दिव्यांची रोषणाई केली होती. त्याला आतां पुष्कळ दिवस झाले आहेत.)

फिर् पुर्सिंशे जराहते दिल्को चला है इष्क ।
सामाने सद हज़ार नमकदां किये हुये ॥

(अहो, आतां भग्न-हृदयाची विचारपूस करण्यासाठीं प्रेम फिरून वाटचाल करूं लागलें आहे. आणि पूर्वोप्रमाणेंच आतांही, जखमांवर मीठ शिंपडण्याचा खेळ खेळण्याकरितां, त्यानें आपल्याबरोबर मिठाच्या अनेक पेट्या भरभरून आणल्या आहेत !)

बा हम्दीगर हुये हैं दिलो दीदा फिर् रकीब् ।
नज्जारा व खियाल का सामां किये हुये ॥

(प्रियेच्या करितां पुनश्च माझें डोळे व माझें हृदय एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी बनले आहेत. कारण हृदयाला तिच्या चितनाची ओढ पुन्हा लागली आहे, तर डोळ्यांना तिच्या दर्शनाची !)

दिल् फिर् तवाफे कूये मलामत को जाये है ।
पिंदारकां सनमूकदा वीराँ किये हुये ॥

(स्वाभिमानाचें, अहंभावाचें, मंदिर वैराण करून, माझें हृदय फिरून एकदां अवहेलना नि अपमान यांच्या यात्रेस निघालें आहे.)

फिर शौक कर रहा है खरीदारकी तलब ।
अर्जे मताए अक्लो दिलोजाँ किये हुये ॥

(पुनश्च माझी रसिकता ग्राहकास (प्रेयसीस) आवाहन करीत असून,
तिने बुद्धि, हृदय व प्राण बाजारांत मांडले आहेत.)

दौड़े है फिर हर एक गुलोलाला पर खियाल ।
सद्गुलसितां निगाह का सामां किये हुये ॥

(आपली सारी शक्ति एकवटून माझी दृष्टि उद्यानाकडे वळत आहे.
पुनश्च हरेक गुलाबाकडे नि अहिपुष्पाकडे माझी कल्पना धांवत आहे.)

फिर चाहता हूं नामए दिलदार खोलना ।
जाँ नज्रे दिल फरेबिए उनवाँ किये हुये ॥

(प्रियेचें प्रेम-पत्र उघडून त्याच्या आकर्षक मायन्यावर पुनः पुनः प्राणांची
कुरवंडी करावी असें वाटू लागलें आहे.)

मांगे है फिर किसी को लबे वाम पर हवस् ।
जुल्फे सियाह रुखपे परेशाँ किये हुये ॥

(जिच्या काळचाभोर नि मुक्त केशकलापाच्या बटा पुनः पुन्हा चेहेच्यावर
येऊन तिला सतावीत आहेत, ती प्रिया गच्चीच्या कठड्यापाशीं यावी, असें
मला पुन्हा वाटत आहे.)

चाहे है फिर किसीको मुक़ाबिलमें आर्जू ।
सुर्मेसे तेज् दर्नये मिजगाँ किये हुये ॥

(आपल्या लांब नि अणकुचीदार पापण्यांचे खंजीर सुर्मा माखून अधिकच
तीक्ष्ण केलेली कुणी सुंदरी, सामोरी येऊन बसावी, अशी इच्छा पुन्हा
होऊं लागली आहे.)

एक नौबहारे नाज़ को ताके है फिर निगाद्
चेहरा फ़रोगे मयसे गुलिस्तां किये हुये ॥

(मनसोक्त मदिरा-पानाच्या धुंदीनें जिचा माषूक चेहरा फुलबागेसारखा अधिकच खुमारदार बनला आहे, अशी एखादी लावण्य व तारुण्य यांच्या नव-वसंतानें मुसमुसलेली सुंदरी पहावी म्हणून हे नेत्र पुन्हा आसुसले आहेत!)

फिर जी मे है के दर्पे किसीके पड़े रहें ।

सर् जेरे बारे मिन्नते दरवाँ किये हुये ॥

(द्वारपाळाची मिन्नतवारीं करून कुणाच्या तरी उंबरठ्यावर डोकें टेकून पडावें, अशी मनीषा पुन्हा जागी झाली आहे.)

जी डूंडता है फिर वही फुर्मत्, के रात दिन् ।

बैठे रहे तसवुरे जानाँ किये हुये ॥

(मीं पुन्हा अशा फुरसतीच्या शोधांत आहें, कीं जी प्रियतमेच्या अहर्निश चिंतनांत घालवूं शकेन. रात्रंदिवस प्रियेचेंच चिंतन करीत पडावें, असें वाटूं लागलें आहे.)

‘ गालिब ’ हमें न छेड के फिर जोशे अश्कसे ।

बैठे है हम् तहीयये तूफाँ किये हुये ॥

(माझे हृदय म्हणतें, “ हे गालिब, आम्हांस विवेकाच्या अंकुशानें छेडूं नकोस. अरे, या रम्य सुखद विचारांनीं आम्ही इतके ओतप्रोत भरलों आहोंत कीं, आम्हांस कोणी छेडणें बरें नव्हे. असें कोणी केल्यास, आक्रंदनाचें एक तुफान उठविण्याच्या तयारींत आम्हीं बसलों आहोंत ! ”)

मुद्दत हुई है—काळ लोटला आहे; मेहमाँ—पाहुणा; क़दह—मदिरा-पात्र; चरागाँ करना—रोषणाई करणें; बज्म—मैफल; लखतू—तुकडा; दावत—आमंत्रण; मिजगाँ—पापण्या; एहतियात—संयम; वज़अ—अभिमान; नफ़स—जीव, श्वासोच्छ्वास; शरर्—ठिणगी; शरर्बार—ठिणग्यांनीं भरलेला, दाहक; पुर्सिश—विचारपूस; नमकदां—मिठाच्या पेट्या; दीलोदीदा—हृदय व डोळे; रकीब—प्रतिस्पर्धी; नज्जारा—दर्शन; क्यूे मलामत—अवहेलनेचा प्रदेश; तवाफू—यात्रा; सनम—मूर्ति; सनमकदा—मंदिर; पिंदार—अहंभाव; शौक—रसिकता; तलब—आवाहन; नामये दिलदार—

प्रेयसीचें पत्र; उनवाँ-मायना, शीर्षक; दिल फरेब-मोहित करणारें,
आकर्षक; हवस-आसक्ति, वासना; हवस् मांगे है-आसक्ति मागत आहे
(मनास वाटत आहे); लब-ओठ; बाम-गच्ची, सौधतल; लबेबाम-
गच्चीच्या कठज्यापाशीं; सियाह-काळे; रुखपे-कपोलांवर; मुकाबिल-
मे-सामोरीं; दश्ना-खंजीर; मिजगाँ-पापण्या; फरोगे मय-दारुचें
आधिक्य, आकंठ मदिरापान; दरबाँ-द्वारपाळ; जेरेबारे मिन्नतें-मिन्नत-
वारीच्या ऋणाचें ओझें; तसव्वुर-चितन, ध्यान; जानाँ-प्रियतमा,
दिलजान्; तहीयये तूफाँ-तुफानाची तयारी.

माझ्या मृत्यूनंतर

हुस्न गमजेकी कशाकशसे छुटा मेरे बाद ।

बारे आरामसे है अहले जफा मेरे बाद ॥ १ ॥

(माझ्या मरणामुळें, सौंदर्य एका तापदायक कटकटीतून मुक्त झालें.
माझी कटकट आतां त्याच्या मार्गें लागणार नाहीं. आपल्या मागची पीडा
टळली या कल्पनेनें माझी जुलमी प्रेयसी आतां आरामांत आहे.)

मन्सब्रे शेफतूगीके कोई क़ाबिल् न रहा ।

हुई माजूलिये अंदाजो अदा मेरे बाद ॥ २ ॥

(माझ्या मृत्यूनंतर, प्रेमाच्या अधिकारास योग्य असा कोणीहि उरला
नाहीं; खरा प्रेमिक कोणीहि नाहीं; असें पाहून प्रियतमेच्या नाज-नखच्यांना
आतां उतरती कळा लागली आहे.)

शमा बुझती है तो उसमेसे धुवां उठता है ।

शोलये इष्क़ सियापोश हुवा मेरे बाद ॥ ३ ॥

(दिवा विझतो तेव्हां त्यांतून काळा धूर निघतो. जणूं कांहीं दिव्याची
प्राणज्योति मरण-दुःखाचें काळें वस्त्रच परिधान करते ! त्याचप्रमाणें माझ्या
मृत्युमुळें प्रेम-ज्योतीनें दुःखाचें कृष्णवस्त्र धारण केलें आहे !)

खून है दिल खाक मे अहवाले बुतांपर याने ।

उनके नाखून हुये मोहताजे हीना मेरे बाद ॥ ४ ॥

(माझ्या त्या प्रियेची दयनीय परिस्थिति बघून, माझ्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें आहे. मी जिवंत होतों तोंपावेतों ती माझ्या हृदयाच्या रक्तानें आपलीं नखें रंगवून घेत असे. पण आतां ? आतां तो अमोलिक-नख-राग तिला कोण देणार ? नखांना मेहंदी लावण्याची पाळी आली आहे विचारीवर-!)

कौन होता है हरीफे मै मर्द अफगने इष्क ?

है मुकर्रर लबे साकी पे सला मेरे बाद ॥ ५ ॥

('मोहब्बतीची मदिरा प्राशन करणारा कोणी प्रेमवीर आतां उरला आहे का, ' असें आर्त आवाहन साकीच्या - माझ्या सखीच्या - ओठांतून पुनः पुन्हा बाहेर पडत आहे.)

मसे मरता हूं के इतना नहीं दुनियामे कोई

के करे ताजियते मेहरो वफा मेरे बाद ॥ ६ ॥

(माझ्या मृत्यूनंतर, प्रेम व निष्ठा यांची आस्था बाळगणारा कोणीच उरला नाही, या दुःखानेंच मी मरत आहे ! !)

आये है बेकसीये इष्क पे रोना ' गालिब '

किसके घर जायेगा सैलाबे बला मेरे बाद ॥ ७ ॥

(मी मेल्यानंतर हें आपत्तीचें वादळ - म्हणजेच इष्क - जाईल तरी कोणाच्या आश्रयाला ? इष्काचें हें शोचनीय भवितव्य पाहून मला रडूं कोसळतें !)

कशाकश-कटकट; अहलेजफा-छळ, जुलूम करणारा; शेफतगी-प्रीति; मनसब-अधिकार; काबिल-लायक, योग्य; अंदाजो अदा-नाज-नखरे, ललित विभ्रम; सियापोश-कृष्ण वस्त्र; खून है दिल-हृदयाचें पाणी पाणी झालें आहे; बुत-मूर्ति, सुंदरी; हीना-मेहंदी; मोहताज-मोताद, इच्छुक, गरजू; सला-आवाहन; ताजियत-मृतासंबंधी विचारपूस करणें, आस्था दाखविणें; बेकसी-दयनीय अवस्था, दुर्दशा; सैलाब-पूर, तुफान; बला-संकट.

४ आणि हीं निवडक रत्नें !

गेल्या प्रकरणांत मिर्जा गालिब यांच्या १२ निवडक गजला दिल्या.

आणखी कितीतरी गजला सादर करण्याचा मोह स्थळाभावीं आवरावा लागला. पण निदान उरलेल्या गजलांतील कांहीं निवडक 'शेर' (श्लोक) घ्यावेत असें वाटलें. आणि आम्ही 'शेर' निवडूं लागलों तों काय? मन भांबावून गेलें. कोणते निवडावेत? प्रश्न पडला. एखाद्या खच्चून भरलेल्या रत्न-पेटिकेंतील हें रत्न घेऊं कीं तें घेऊं, कीं सर्वच घेऊं असें होऊन जावें, त्याप्रमाणें मनाची स्थिति झाली! अखेर जे जे शेर सहज आठवले तेच थेंबें सादर केले. त्यांच्या मांडणींतहि कांहीं शिस्त आहे, हें रसिकांच्या ध्यानीं येईलच.

नींद उसकी है, दिमाग उसका है, रातें उसकी हैं ।

तेरी जुल्फे जिसके, शानोंपर परेशां हो गयी ॥

(तुझा केश-संभार ज्या भाग्यवंताच्या खांद्यावर रुळेल, त्यानें घालविलेल्या रात्री याच खऱ्या रात्री! त्याचे कल्पना-विलास हेच खरे कल्पना-विलास! आणि त्याची सुख-निद्रा हीच खरी निद्रा!)

दिमाग—कल्पना, बुद्धि; शाना—खांदा; परेशाँ—विखुरलेले, अस्ताव्यस्त.

शबको किसीके ख्वाबमें आया न हो कहीं ।

दुखते हैं आज उस बुते नाजुक बदनके पाँव ॥

(तों कोमलांगीं रात्रीं कोणाच्या स्वप्नांत तर आली नाहीं ना? कारण, तेवढ्यानेंहि आज तिचे पाय दुखत आहेत!)

शब—रात्र; ख्वाब—स्वप्न; बदन—शरीर.

लाखों लगाव एक चुराना निगाहका ।

लाखों बनाव एक बिगड़ना इताबमें ॥

(प्रियतमेचा एक चोरटा कटाक्ष, तिच्या लाखों लाडिक गोष्टींहून अधिक आकर्षक आहे. आणि तिचें एक वेळचें रागावणें, लाखों विभ्रमांहून अधिक सुंदर वाटतें.)

निगाह-दृष्टि, कटाक्ष; लगाव-लाडिक गोष्टी; बनाव-विभ्रम; इताव-राग, क्रोध.

कम नही जलवागरीमें तेरे कूचसे बहिस्त ।

यही नकशा है वले इसू कदर आबाद नही ॥

(शोभेच्या बाबतींत तुझ्या गल्लीहून नंदनवन कमी नाही. अगदीं तुझ्या गल्लीसारखेंच आहे तें. पण उणीव एवढीच कीं, तेथें रसिकांची एवढी झुंबड नाही !)

जलवागरी-दर्शनीयता, शोभा, सौंदर्य; नकशा-चित्र; वले-परंतु; आबाद-वसलेलें, गजबजलेलें; इसू कदर-या सारखें.

है क्या जो कसके बांधिये मेरी बला डरे ।

क्या जानता नहीं हूं तुम्हारी कमरको मै ? ॥

(बारीक कंबर हें स्त्रीच्या सौंदर्याचें लक्षण उर्दू काव्यांतहि मानलें जातें. सुंदरीच्या बारीक कमरेवर अनेक अतिशयोक्त कल्पना उर्दू कवींनींहि केल्या आहेत. येथें गालिब म्हणतात, “थांब, तुझा छळ करण्यासाठीं मला आतां कंबर कसली पाहिजे, असें तूं म्हणतेस. हे जुलमी दिलजान् ! मला या धाकाचें हंसूं येतें. अग, कसायला तुला कंबरच नाही, हें काय मला ठाऊक नाही ?”)

मेरी बला डरे-हा एक वाक्प्रचार आहे. त्याचा भावार्थः-अडलंय् माझं खेटर, मला पर्वा नाही.

कासिद के आते आते खतू इक और लिख रखूं ।

मै जानता हूं जो वो लिखेंगे जवाबमे ॥

(तिनें माझ्या पत्राला उत्तर पाठविलेंच, तर तें नकारात्मक किंवा निर्भत्सना करणारेंच असावयाचें ! ती काय पत्रोत्तर पाठविणार हें मला ठाऊक आहेच. तेव्हां जासूद तें उत्तर घेऊन परत येत असतांना आणखी एक पत्र लिहून ठेवूं या !)

कासिद—पत्रवाहक, जासूद.

दिया है दिल अगर उसको, बशर है क्या कहिये ।
हुआ रकीब तो हो, नामाबर है क्या कहिये ? ॥

(तिचें सौंदर्यच इतकें मनोवेधक आहे कीं, जो कोणी तिला पाहील तो लुब्ध होईल. अशा स्थितींत आमच्या जासुदानें तिला पत्र देतां देतां स्वतःचें हृदयहि देऊन टाकलें तर काय नवल ? तो आमचा प्रतिस्पर्धी झाला, तर होवो विचारा. त्याचा तरी काय दोष ? तोहि अखेर माणूसच आहे ना ?)

रकीब—प्रतिस्पर्धी; नामाबर—जासूद, पत्रवाहक.

पूछ मत रुसवाइये अंदाज इस्ते गनाए हुस्न ।
दस्त मरहूने हीना रुक्सार रहेन गाजा था ॥

(अहो, या रूपमतींच्या सौंदर्य-गर्वाचा पोकळपणा नि फजीतवाडा विचारूं नका ! काय पण त्यांचें सौंदर्य ! यांच्या हातावर मेहंदीचा ताबा असून, यांचे कपोल सुगंधित गल्ल-चूर्णाकडे गहाण पडले आहेत ! ज्याला प्रसाधनांची जरूरी भासते तें कसलें हो सौंदर्य ?)

रुसवाई—फजिती, अपकीर्ती; इस्ते गनाए हुस्न—सौंदर्याचा गर्व;
दस्त—हात; रुक्सार—कपोल; रहेन—गहाण.

कहते हैं जब रही न मुझे ताकते सुखन् ।

‘ जानूँ किसीके दिलकी मै क्यों कर कहे बगैर ? ’ ॥

(प्रेयसीचीं अर्जवें करून करून मी थकलों. मी या प्रेमापायीं इतका दुबळा झालों कीं, माझ्यांत बोलण्याचीहि शक्ति उरली नाही. अशा स्थितींत

ती निष्ठुर प्रियतमा म्हणते, "कुणी तोंड उघडून आपल्या हृदयाची व्यथा सांगितल्याखेरीज मी ती जाणू तरी कशी बाई!" तिच्या नैष्ठुर्याची हद्द झाली !)

सुखन-संभाषण, वाचा; वगैर-शिवाय.

समझके करते है बाजारमें वो पुरसिशे हाल ।

के यह कहे कि सरे रहगुजर है, क्या कहिये ? ॥

(तिची चतुराई काय वर्णावी? जाणूनबुजून ती केवळ बाजारांतच माझी हालहवाल मला विचारते. हेतु हा कीं, 'हा बाजार आहे. येथे खाजगी गोष्टी करणे योग्य नाही,' असें मी म्हणावे. आम्ही आपल्या हृदयाच्या खंती सार्वजनिक ठिकाणों सांगूच शकणार नाहीं, हें ओळखूनच ती तेथे आमची विचारपूस करते. रसिकहो, चतुर किती बायका !)

पुरसिशेहाल-परिस्थितीची विचारपूस; रहगुजर-आमरस्ता.

मैने कहा के बज्मे नाज् चाहिये गैरसे तिही ।

सुनके सितम्जरीफने मुझको उठा दिया के यौं ॥

(तिच्या मैफलींत मी म्हणालों, 'तुझ्या नाजनखन्यांनीं शोभणाऱ्या या बैठकींत कोणी परका उपयोगी नाहीं.' हें ऐकतांच त्या हंसतमुखानें अन्याय करणाऱ्या प्रेयसीनें मलाच मैफलींतून उठवून लावले ! तिनें मलाच परका मानले.)

तिही-रिक्त, विरहित; गैरसे तिही-परकीय व्यक्ति-विरहित;
बज्मेनाज्-नाजनखन्यांनीं शोभणारी मैफल; बज्म-मैफल; सितम्जरीफ-
हंसतमुखानें छळ करणारी.

मेहरबाँ होके बुलालो मुझे चाहो जिस वक्त ।

मैं गया वक्त नही हूं के फिर आभी न सकूं ॥

(हे प्रिये, तूं मेहरबानी कळत मला वाटेल त्या वेळीं बोलाव. मी तुझ्या सेवेस कोणत्याहि काळीं हाजीर आहे. मी कांहीं गतकाळ नव्हे, कीं जो एकदा गेला कीं पुनः येऊं शकत नाही.)

ता फिर न इतिजार में नींद आये उमर भर ।
आने का अहद कर गये आये जो ख्वाबमें ॥

(तिनें मला भेटावयास येण्याचें वचन दिलें, तें स्वप्नांत येऊनच. त्यामुळे मी तिची रात्रंदिवस प्रतीक्षा कळं लागलों. त्या प्रतीक्षेनें मला जन्मभर झोंप आली नाही. झोंपच नाही, तर स्वप्न तरी कुठलें ? आणि मग स्वप्नांतहि तिची भेट अशक्य ! माझी पुरी वंचना झाली.)

अहद-वचन; इतिजार-प्रतीक्षा.

पीनस पे गुजरते है जो कूचेसे वो मेरे ।
कंधा भी कहारोंको बदलने नहीं देते ॥

(ती माझ्या आळींतून जेव्हां उघड्या पालखींतून जाते, तेव्हां पालखी-वाहक खांदेपालट करण्याकरितां थांबावें म्हणाले, तर ती त्यांना तसें कळं देत नाही. एक क्षणहि माझ्या गळींत थांबणें तिला पसंत नाही. इतका तिला माझा कंटाळा वाटतो.)

पीनस-उघडी पालखी; कूचा-गल्ली, प्रदेश; कहार-भोई,

वां गया भी मैं तो उनकी गालियोंका क्या जवाब ? ।
याद थी जितनी दुवायें सफे दरबाँ हो गयी ॥

(मी प्रियतमेकडे गेलों नि तिनें मला शिव्याशाप दिले तर, मी तिला काय जबाब देणार ? कारण, मजवाशीं जितके आर्जवाचे शब्द होते, ते सारे तिच्या द्वारपाळाची मनधरणी करण्यांतच खर्च होऊन गेले !)

गाली-शिवी, शिव्याशाप; हुवा-प्रार्थना, विनवणी; सर्फे हो गयी-
खर्च झाल्या.

कमाले हुस्न अगर मौकूफे अन्दाजे तगाफुल हो ।
तकल्लुफ बर तरफ, तुझसे तेरी तसवीर अच्छी है ॥

(प्रियेला वाटतें कों आपण दुसऱ्यांची जितकी उपेक्षा करूं, तितके अधिक
सुंदर ठरूं. तिला उद्देशून गालिब म्हणतात—“तुझे सौंदर्य जर उपेक्षेच्या
व्यवहारावरच अवलंबून असेल, तर तुझ्याहून तुझी तस्वीरच अधिक सुंदर
मानावी लागेल. ती निर्जीव आहे ही गोष्ट वेगळी. पण उपेक्षाभावांत ती
अधिक वाक्बगार आहे. ती कोणाशींहि बोलत नाही.)

कमाल-पराकोटि; मौकूफ-निर्भर, अवलंबित; अंदाजे तगाफुल-
उपेक्षेचा व्यवहार.

निकलना खुल्दसे आदमूका सुनते आये थे लेकिन् ।
वहुत बे-आबरू होकर तेरे कूचेसे हम निकले ॥

(नंदनवनांतून 'आदम'ला बाहेर पडावें लागलें हें (मानवाच्या अधः-
पाताचें नि अपमानाचें मोठेंच उदाहरण) आजवर आम्ही ऐकत आलों.
परंतु आदमहून देखील अधिक बेअब्रू पदरीं घेऊन तुझ्या गल्लींतून आम्हांस
निघावें लागलें. तुझ्या नंदनवनांतून आमची हकालपट्टी होऊन आमची
फारच बेअब्रू झाली.)

खुल्द-नंदनवन, स्वर्ग; आदम-आदि मानव, अँडमू.

अपनी गलीमें मुझको न कर दफन बादे कल्ल ।
मेरे पतेसे खल्कको क्यों तेरा घर मिले ? ॥

(उर्दू प्रेमिकाची किमान ही इच्छा असते कों, मरणानंतर आपलें दफन
प्रेयसीच्या गल्लींत व्हावें. पण गालिब ही नेहमींची प्रथा सोडून म्हणतात—

“ प्रिये, माझी कत्तल केल्यानंतर, तुझ्या प्रेमापायीं मी झुरून झुरून मेल्या-
नंतर, तुझ्या गल्लींत माझे दफन करूं नकोस. कारण माझ्यासारख्या
विख्यात प्रेमिकाची कबर तुझ्या गल्लींत उभारली गेली तर, लोकांची तेथे
जा-ये सुरू होईल. आणि त्यायोगे तुझ्या निवास-स्थानाचा पत्ता अनेकांना
लागेल. माझ्या कबरीचा पत्ता त्यांना कळला की, तुझाहि पत्ता त्यांना
सहजच कळेल. असें कां म्हणून व्हावें? मला हें बिलकुल पसंत नाही.)

बादेकत्ल—कत्तलीनंतर; खल्क—लोक, समाज.

की मेरे कत्लके बाद उसने जफ़ासे तौबा ।

हाय ! उस जूद् पशेमाँका पशेमाँ होना ! ॥

(त्या पाषाण हृदयीं प्रेयसीनें माझी कत्तल केल्यावर ‘ पुनः कधीं असा
अत्याचार करणार नाहीं ’ अशी शपथ घेतली. हाय हाय ! झटपट पश्चात्ताप
पावणाऱ्या त्या सुंदरीचें पश्चात्ताप पावणें काय विचारावें ?)

तौबा करना—शपथ घेणें, निर्धार करणें; ज़फ़ा—छळ; पशेमाँ होना—
पश्चात्ताप पावणें; जूद् पशेमाँ—झटकन् पश्चात्ताप पावणारा (खराखुरा
पश्चात्ताप न पावणारा असा लक्ष्यार्थ).

दिलमें जौके वस्लो यादेयार तक बाकी नहीं ।

आग इस घरमें लगी ऐसी कि जो था जल गया ॥

(आतां आमच्या हृदयांत प्रिया-मीलनाची अभिलाषा थोडीहि उरली
नाहीं; तिची आठवणहि आम्हांस होत नाही. या हृदयरूपी घराला अशी
भयानक आग लागली आहे की, तींत साऱ्या साऱ्याची राखरांगोळी होऊन
गेली आहे.)

जौक—इच्छा, अभिलाषा, शौक; वस्ल—मीलन.

मुहब्बत थी चमनसे लेकिन अब ये बेदिमागी है ।

कि मौजे बूएगुलसे नाकमें आता है दम मेरा ॥

(एकेकाळीं मला बगिच्याची फार आवड होती. माझे उद्यानावर प्रेम हातें. पण आतां माझी मनःस्थिति इतकी वाईट आहे कीं, फुलांच्या सुगंध-लहरींनीं माझ्या नाकीं नऊ येतात !)

चमन-उद्यान; बेदिमागी-वाईट मनस्थिति; मौज-लाटा, लहरी; बूएगुल-गुलाबांचा, फुलांचा सुगंध.

लिपटना पर्नियां में शोले आतिश का आसाँ है ।
बले मुश्किल है हिकमत दिलमें सोजे गम छुपानेकी ॥

(एक वेळ रेशमी कपड्यांत अग्नि-ज्वाळा लपविणें - बांधणें - सोपें आहे. पण हृदयांतील दुःखाची आग लपविणें फार मुष्किल आहे.)

पर्निया-रेशमी वस्त्र; शोला-ज्वाळा; आतिश-आग; आसाँ-सोपें; बले-परंतु; हिकमत-युक्ति; सोजेगम-दुःखाचें ज्वलन.

दहरमें नक्शेवफ़ा तसल्ली न हुवा ।

है ये वो लफ़ज के शरमिंदये मानी न हुवा ॥

(या जगांत मला कोणी इमानदार, निष्ठावान, आढळला नाही. 'वफ़ा (निष्ठा) हा शब्द केवळ कोशांतच आढळतो. हा असा बेशरम शब्द आहे कीं जो कधीं सार्थ झालेला दिसतच नाही. निरर्थकच राहतो.)

दहर-जग; नक्शेवफ़ा-निष्ठेचें चित्र, उदाहरण; लफ़ज-शब्द.

बस् कि दुस्वार है हर काम का आसाँ होना ।

आदमीको भी मयस्सर नहीं इन्साँ होना ॥

(या दुनियेंत सोप्यांतलें सोपें काम होणेंहि मुष्किल आहे. एकहि काम येथें सहज होत नाही. उदाहरणार्थ-प्रत्येक माणूस हा तसें पाहूं गेल्यास माणूसच आहे. पण त्याला यथार्थपणें माणूस बनणें किती मुष्किल आहे ! देवत्व राहोच, माणसाला माणुसकी प्राप्त करून घेणेंहि सोपें नाही.)

चाहते हैं खूबरूयोंको ' असदु ' ।

आपकी सूरत तो देखा चाहिये ॥

(अरे ' असदु,' तुला सुंदर स्त्रिया हव्याहव्याशा वाटतात. इच्छा तर ठीक आहे ! पण बेट्या, हा हव्यास बाळगण्यापूर्वी स्वतःचा चेहरा तर आरशांत पाहिला पाहिजे ? तूं कधीं स्वतःचें ध्यान आरशांत पाहिलें आहेस का ?)

खूबरू-सुंदर, सुंदर स्त्री.

फरोगे शोळये खस यह नफ़स है ।

हविसको पासे नामूसे वफ़ा क्या ॥

(कामुकाला खरेंखुरें प्रेम, निष्ठावान् प्रेम, कोठलें ? त्याच्या कामुक-तेला खऱ्या प्रेमाची प्रतिष्ठा कधींच प्राप्त होत नाही. गवताच्या पेंडीला लागलेल्या आगीचा भडका जसा अल्पकाळच टिकतो, तसेंच कामुकाचें प्रेम क्षणजीवि असतें.)

नफ़स-श्वासोश्वास (क्षणमात्र); फरोग-आधिक्य; फरोगे शोळये-ज्वाळांचें आधिक्य, भडका; हविस-कामुक; नामूसे वफ़ा-निष्ठेची प्रतिष्ठा.

हजरते नासेह गर आयें दीदओ दिल फ़र्शेराह ।

कोई मुझको यह तो समझा दो कि समझार्येंगे क्या ? ॥

(आमच्या प्रेम-व्याधीची वार्ता ऐकून धर्म-मार्तंड उपदेशक आम्हांस बोधामृताचे घुटके पाजायला येणार आहेत, असें कळतें. ठीक आहे. ते जर येतील तर माझे नेत्र व हृदय यांच्या पायघड्या करून त्यांचें स्वागत करीन. त्यांनीं खुशाल यावें. पण मला कोणो हें तर समजावून सांगा कीं, ते माझी समजूत कशी घालणार ? मला ते कसे समजावणार ? अहो, प्रेमाचा रोग कधी कोणाच्या समजावणीनें बरा झाला आहे काय ?)

नासेह-उपदेशक, 'धर्ममार्तंड'; फर्शेराह-मार्गावरील फरसबंदी, पायघड्या; दीद-दृष्टि; गर-जर.

कहाँ मयखानेका दरवाजा 'गालिब' और कहाँ वाइज् ।
पर इतना जानते हैं, कल वो जाता था कि हम निकले ॥

(हे 'गालिब,' दारूच्या गुत्याचा दरवाजा कोठें नि धर्ममार्तंड उपदेशक-महाराज कोठें ! दोघांचाहि अर्थाअर्थी कांहीं संबंध तरी असेल का ? पण, मला इतकेंच ठाऊक आहे कीं, आम्ही काल त्या गुत्यांतून बाहेर पडलों, आणि हे महाशय आंत जात होते !)

मय-मद्य; मयखाना-दारूचा गुत्ता; वाइज्-उपदेशक.

मैं और बज्में मयसे यूँ तिश्नाकाम आऊं ! ।

गर मैंने की थी तौबा, साकीको क्या हुवा था ? ॥

(मदिरापानाच्या सैफलींतून मी देखील असाच, मद्यपानाची अभिलाषा पुरी न होतां, तहानलेला बाहेर यावा, ही मोठी आश्चर्याची नि खेदाची गोष्ट आहे. मी मद्य न पिण्याची शपथ घेतली असली, तरी मधुबाले ला-साकीला - काय झालें होतें ? तिनें मला जबरदस्तीनें मदिरा कां पाजली नाहीं ?)

बज्मेंमय-मदिरापानाची बैठक; यूँ-असा; तिश्नाकाम-प्यासा, अतृप्त, तृषार्त; तौबा-शपथ, प्रतिज्ञा; साकी-मद्याचे पेलें भरून देणारा-देणारी, मधुबाला.

रखता फिरूं हूं खिरका ओ सज्जादा रहने मय ।

मुद्दत हुयी है दावते आबो हवा किये ॥

(मदिरा-पानाचा कार्यक्रम होऊन बरेच दिवस लोटले आहेत. पुनः मदिरापान करण्यासाठीं जीव उतावीळ झाला आहे. आणि जवळ तर एक फुटकी कवडीहि नाहीं. म्हणून माझी कंथा व नमाजाचें आसन देखील दाख खरीदण्यासाठीं गहाण ठेविले आहेत !)

रहेन रखना-गहाण ठेवणें; खिरका-कंथा, कपडे; सज्जादा-नमाजाच्या वेळचें आसन; दावत-आमंत्रण; आबोहवा-मदिरापानाचा कार्यक्रम.

दोनों जहान् देके वो समझे ' यह खुश हुवा ' ।
याँ आ पड़ी ये शर्म कि तक्रार क्या करें ? ॥

(ईश्वरानें मला हा इहलोक नि तो परलोक दिला आणि तो समजला कीं " माझ्या या औदार्यानिं हा खुश झाला आहे." पण मी खुश थोडाच झालों होतो ? मी केवळ संकोचानें कांहींहि बोललों नाहीं. ' तक्रार करून काय उपयोग ? ' असें मला वाटलें. ईश्वरानें कांहींच दिलें नसतें तरी ठीक झालें असतें. पण घायचेंच, तर आमच्या मनासारखें तरी घाव्याचें होतें. पण आम्ही केवळ लाजाळू स्वभावामुळें ही तक्रार केली नाहीं; आणि आमच्या मूकतेचा त्यानें भलताच अर्थ घेतला !)

दोनों जहान-इहलोक, परलोक.

हमको मालूम है जन्नतकी हकीकत लेकिन्- ।

दिलके खुश रखनेको ' गालिब ' यह खयाल अच्छा है ॥

(अहो, आम्हांस स्वर्गाची - नंदनवनाची - सारी हकीकत ठाऊक आहे. मानवांच्या अतृप्त आकांक्षांनींच, अप्सरा नि अमृत यांची रेलचेल असलेला स्वर्ग निर्माण केला आहे, हें सत्य आम्हांस ठाऊक आहे. कुठला स्वर्ग नि कुठलें काय ? पण ' गालिब,' दुःखी मनाला खुश करण्यास तर ही स्वर्गाची कल्पना ठीक आहे !)

जन्नत-स्वर्ग, नंदनवन.

यूं ही दुख किसीको देना नहीं खूब, वर्ना कहता ।

" कि मेरे उदूको याख ! मिले मेरी जिंदगानी " ॥

(कोणासहि दुःख देणें चांगलें नाहीं. एरव्हीं मी म्हटलें असतें, ' देवा, माझी जिंदगी माझ्या प्रतिस्पर्ध्याला मिळो.')

उदू-प्रेमांतील प्रतिस्पर्धी; रब-परमेश्वर; यारब-हे परमेश्वरा.

मेरी किस्मतमें ग़म गर इतना था ।

दिल भी यारब ! कई दिये होते ॥

(परमेश्वरा, माझ्या ललाटीं इतकें दुःख तूं लिहिलें आहेस, तर मग मला हृदयें तरी अनेक द्यावयाचीं होतीस ! हृदय एकच, आणि दुःखाचा भार मात्र प्रचंड. मग तो कसा सहन करूं ?)

न था कुछ तो खुदा था, कुछ न होता तो खुदा होता ॥

डुबोया मुझको होनेने, न होता मैं तो क्या होता ? ॥

(मी या जगांत जन्म घेतला नव्हता तेव्हां परमेश्वराचाच अंश होतो. जन्म घेतला नसता तर मी ईश्वराचाच अंश बनून राहिलों असतो. पण येथें जन्मून मी मनुष्य होतांच अधःपातांत बुडालों. मी माणसाच्या जन्मासच आलों नसतो, तर माझी केवढी उत्पत्ति झाली असती ! मी साक्षात् परमेश्वरच झालों असतो.)

[जेव्हां कांहींच नव्हतें, विश्वाची उत्पत्ति झाली नव्हती, तेव्हां परमेश्वरच होता. ही जगदुत्पत्ति झाली नसती तरीहि परमेश्वराचें अस्तित्व अबाधितच राहिलें असतें. त्या परमेश्वर स्वरूपाची जाणीव न होतां, मला जी माझ्याच (आभासात्मक) अस्तित्वाची जाणीव झाली, तिनें माझा घात केला; मला अधःपाताच्या डोहांत बुडविलें. मी जन्मच घेतला नसता (आणि मग देहाशींच्या उपाधींनीं हा भलताच अहंकार मला झाला नसता) तर काय बिघडलें असतें ? ' तदेव सौम्य अग्रमेवासीत् एकमेकाद्वितीयम् ' इत्यादि अद्वैत वेदांताची झलक या श्लोकांत दिसून येते.]

बाजीचए अतफ़ाल है दुनिया मेरे आगे ।
होता है शबरोजं तमाशा मेरे आगे ॥

(माझ्या दृष्टीला ही दुनिया लहान मुलांच्या खेळासारखी वाटते. बस, त्याहून तिला महत्त्व नाही. आणि हा पोरखेळ माझ्यासमोर दिनरात चालला आहे.)

बाजीचा-खेळ; अतफ़ाल-लहान मुलें; शबरोज-रात्रंदिन.

हस्तीके मत फ़रेबमें आजाइयो ' असद ' ।
आलमू तमामू हल्कये दामे खयाल है ॥

(हे ' असद ', या संसाराच्या - जीवनाच्या - चक्रांत सांपडूं नकोस. अरे, हा सारा संसाराचा पसारा म्हणजे केवळ कल्पनेचें चक्राकार जाळें आहे !)

[' नको नको मना गुंतूं मायाजाळीं ' या कल्पनेशी या श्लोकाचें केवढें साम्य आहे !]

हस्ती-जीवन, अस्तित्व; फ़रेब-चक्र; आलम-जग; तमाम-सारे;
चक्र-वर्तुळ, वर्तुळाकार; दामे खयाल-कल्पनेचें जाळें.

वि. वि. वि.
२३/९/२०१५
क्रमांक नोंद दि. १९/११/१५

गुण-गौरव

[सुप्रसिद्ध उर्दू कवि पैगंबरवासी सर महंमद 'इक्बाल' यांनी ग़ालिब यांचा यथार्थ गौरव करणारी एक सुंदर कविता लिहिली आहे. तीच आम्ही 'भारतवाक्य' म्हणून पुढे देत आहोत. तिचा येथे केलेला अनुवाद भावानुसारी आहे; शब्दशः नव्हे.]

फिक्रे इन्सानी पर तेरी हस्तीसे ये रोशन् हुवा
है परे मुर्गे तखय्युल की रसाई ता कुजा
कळलें तुझ्या कवि-जीवनें जगतांतल्या रसिकां जनां—
प्रतिभा-विहंगम जातसे भेदूनिया गगनांगणां !

दीद तेरी आंखको उस हुस्नकी मंजूर है
बनके सोजे जिंदगी हर शै मे जो मस्तूर है
वस्तु-जातांतील दिव्या चेतनामय चारुता
तीच नेत्रांनीं पहावी हीच तूझी कामना

महाफिले हस्ती तेरी बर्बत् से है सरमायादार
जिसतरह नदी के नग्मोंसे सुकूते कोहसार
जैसी नदीच्या गायनें खुलते गिरीची शांतता
तैसी खुलावट येतसे तव वाणिने जग-जीवनां !

तेरे फिरदौसे तखय्युलसे है कुद्रत् की बहार
तेरी किस्ते फिक्रसे उगते है आलम् सब्जावार
तव कल्पना-सुर-काननें वाढे निसर्ग-मनोज्ञता
मधु-मास शोभा येतसे दुनियेस या, कवि-भूषणा !

प्रतिभेचिया तव उद्यमं उन्मेषशाली तीं नवीं
विश्वें हरित् अंकूरती-जों सौख्यशाली लोचनां !

जिंदगी मुज्मिर है तेरी शोखिये तहरीर मे
ताबे गोयासी से जुंबिश् है लबे तस्वीर मे

ऐकुनी रसना तुझीं चित्रेहि होतीं बोलकीं
एवढी 'गालीब !' तुझिया वाग्-विलासीं चेतना !

नुत्कको सौ नाज है तेरे लबे एजाजपर
महवे हैरत है सुरय्या रफअते परवाजपर

जी तुझ्या ओठांतुनी उमटे कला, ती ऐकुनी-
वैखरी शतवार होई गर्व-भारें उन्मना !

आणि प्रतिभेची भरारी उंच ती पाहनिया
'कृत्तिके'ला ग्रासते दिङ्मूढतेची भावना !

शाहिदे मज्मून तसद्दुक है तेरे अंदाजपर
खंदाजन है गुंचये दिल्ली गुले शीराजपर

आणि दिल्लीच्या पहा उपहासिती हंसच्या कळचा
'शीराज'च्या सुमनांसही; -महती तुझी ही पावना ! *
म्हणुनीच झाली सिद्ध ही गुण-लुब्ध कविता-सुंदरी
तव वाग्-विलासाच्यावरी निज जीवही ओवाळण्या !

आह ! तू उजडी हुयी दिल्ली मे आरामीदा है
गुलशने 'वेमर्' मे तेरा हमनवा ख्वाबीदा है

* केवळ गालिबच्या बळावर दिल्लीची बाल्यावस्थेंतील उर्दू कविता, शीराज येथील सादी हाफिज इत्यादि फारसी कवींच्या प्रौढ काव्यास हंसू शकते, हा भावार्थ.

वि:

समशील तो तव 'गोयटे' अंतीम निद्रा घेतसे
 त्या वेमरोद्यानामध्ये-जेथे फुलांची वाण ना !
 परि हाय ! या उध्वस्तशा दिल्लींत तूं विश्रामसी
 जेथे न उरली चारुता, संपन्नता लवलेश ना !

हाये ! अब क्या होगयी हिंदूसितां की सरजमीन !
 आह ! अये नज्जारा आमोजे निगाहे नुक्ताबीन
 हा हाय ! भारतभूमिला आली कशी ही दुर्दशा !
 सौंदर्य-प्रत्यय-कारिका दृष्टी तुझी गंवसे कुणां ?

गेसूये उर्दू अभी मिनत पिजीरे शाना है
 शमा ये सौदायीये दिल्लीजीये परवाना है
 अपुरोच उर्दू-सुंदरीची केश-भूषा राहिली !
 ज्योतीच ती, विरहें जळे आतां पतंगाच्या विना !

अये जहानाबाद ! अये गहवारये इल्मो हुनर्
 है सरापा नालये खामोश तेरे बामोर्दर्
 हे कलाश्रय-दाधिके ! हे देहली गुण-पूजिके !
 तव मंदिरें-मशिदी-घरें कां मूक झालीं ? सांग ना
 जरे जरे मे तेरे ख्वाबीदा है शम्सोकमर्
 यौ तो पोशीदा हैं तेरी खाकमे लाखो गुहर्
 दिल्ली ! तुझ्या मातीमध्ये शत झोपले रवि-चंद्र ते
 मोती तुझ्या मातीमध्ये दडले कितो-गणनाच ना !

दफन तुझ मे कोयी फखरे रोजगार ऐसा भी है ?
 तुझ मे पिनहां कोयी मोती आबदार ऐसा भी है ?
 पण त्यामध्ये का आढळे 'गालिब' सम कोणी गुणी
 सृष्टिला अभिमान वाटे पाहुनी ज्याच्या गुणां ?

